

OSAMOSVAJANJE SLOVENIJE V PRIZMI KULTURE SPOMINJANJA: VLOGA IN POMEN REVIE *MLADINA*

Marjan HORVAT

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

IZVLEČEK

Prispevek analizira vlogo Mladine – revije, ki se je v kolektivni spomin slovenstva vpisala kot eden izmed ključnih akterjev v procesih demokratizacije in osamosvajanja – z vidika njenega prispevka k reartikulaciji slovenskega družbeno-integrativnega diskurza v interregnumu osemdesetih let. Avtor v ta namen na osnovi teoretičnih izhodišč kulture spominjanja in z analizo vseh izvodov revije, ki so izšli v tem desetletju, razčleni njeno vlogo v demokratizaciji interpretacij slovenske in jugoslovanske (polpretekle) zgodovine, posebno pozornost pa nameni tistim vsebinam, ki v odnosu do slovenskih »krajev spomina« zadevajo možnosti in pasti v poenotenju slovenstva na esencialističnih temeljih. Ker so razmere v osemdesetih letih tudi od liberalnega tednika, kot je Mladina, terjale opredelitev do vsebin skupnostnega diskurza, avtor naslavlja v sklepu teoretično izzivalno in aktualno vprašanje o (ne)zmožnosti liberalizma kot politične filozofije v refleksijah tistih aspektov skupnostnega diskurza, ki so utemeljeni v pred- ali postrazsvetljenskih doktrinah.

Ključne besede: Slovenija, osemdeseta leta, demokratizacija, kultura spominjanja, liberalizem, mediji

L'INDIPENDENZA DELLA SLOVENIA NELL'OTTICA DELLA MEMORIA CULTURALE: IL RUOLO E SIGNIFICATO DELLA RIVISTA *MLADINA*

SINTESI

Nell'articolo si analizza il ruolo di Mladina – il settimanale inciso nella memoria collettiva del popolo sloveno come uno degli attori chiave nei processi di democratizzazione e indipendenza – dal punto di vista del suo contributo a una riarticolazione del discorso sloveno sociale-integrativo nell'interregno degli anni Ottanta. A tal fine, impostando l'indagine su fondamenti teorici della memoria culturale e su un'analisi di tutte le edizioni della rivista uscite in quel decennio,

l'autore esamina il ruolo di Mladina nella democratizzazione di interpretazioni della storia (recente) slovena e di quella jugoslava, prestando particolare attenzione ai contenuti che in relazione ai «luoghi della memoria» sloveni trattano le possibilità e le insidie dell'unificazione del popolo sloveno su basi essenzialiste. Siccome la situazione negli anni Ottanta richiedeva, anche da un settimanale liberale come Mladina, di dichiarare la propria posizione nei confronti di contenuti di un discorso comunitario, nelle riflessioni su quegli aspetti che si fondano su dottrine pre o post-illuministiche l'autore affronta anche la questione teoricamente provocatoria e attuale della (in)capacità del liberalismo quale filosofia politica.

Parole chiave: Slovenia, anni '80, democratizzazione, memoria culturale, liberalismo, media

UVOD¹

Revija Mladina se je zaradi svoje vloge v demokratizaciji slovenske družbe v osemdesetih letih prejšnjega stoletja nedvomno umestila v slovenski kolektivni spomin kot eden izmed pomembnih akterjev v procesih osamosvajanja in oblikovanja samostojne slovenske države. V tem desetletju, zaznamovanem s številnimi neuspešnimi poskusi »stabilizacije« države (Lusa, 2012), so namreč njeni sodelavci in sodelavke v pisnih in vizualnih prispevkih s sklicevanjem na demokratične postulate sistematično odstirali globlje vzroke za gospodarsko, politično in ustavno krizo, v kateri se je po smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita leta 1980 znašla država. S temi poudarki je bila revija seveda del širšega demokratičnega vrenja v tedanji slovenski družbi, vendar je izstopala v tem, da je do nekdanje skupne države večji del osemdesetih let ohranila konstruktivno držo. Svoja prizadevanja je usmerjala v napredovanje, reforme in demokratizacijo celotnega jugoslovanskega političnega in javnega prostora. Šele ob koncu desetletja, ko je postalo jasno, da se bo v Jugoslaviji neizogibno udejanjila centralistična/nacionalistična vizija Slobodana Miloševića, tedanjega predsednika CK ZKS in kasneje srbskega predsednika, je svoj fokus in angažma preusmerila v slovensko družbo in (posledično) v osamosvajanje republike, vendar je še naprej zavračala utemeljevanje postsocialistične (slovenske) družbe – razumevajoč jo najprej kot politično in šele nato kot kulturno skupnost – na etnonacionalističnem principu (Patterson, 2000, 414).

Vloga ključnih akterjev v teh procesih, tudi z izpostavitvijo vloge Mladine in drugega slovenskega kritičnega tiska (denimo Katedre, Teleksa, Nove revije, Časopisa za kritiko znanosti, Pavlihe) v njih, je že bila pojasnjena z vidika zapletenih razmerij med federalno in republiško ravno ter opozicijo in »reformno strujo« v ZKS (Repe, 2001; 2002a; 2002b; Čepič, 2010; 2015; Gabrič, 2012; Mastnak, 2018), z analizo vloge t. i. »novih družbenih gibanj«, Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) in sprememb v slovenski javni sferi (Fink Hafner, 1992; Balažič, 2004; Vurnik, 2005; Vodovnik, 2014; Zajc, 2015; 2017; Komel, 2009), opredeljena je bila tudi vloga umetniških gibanj in skupin (Španjol, 2018), zlasti seveda NSK in Laibacha (Monroe, 2003) in (že prej) punka (glej npr. Lovšin, Mlakar & Vidmar, 2002). Tudi v tujem znanstvenem tisku je bila izpostavljena tedanja vloga slovenskega kritičnega tiska, še zlasti v delih tistih raziskovalcev, ki navajajo razkol med slovensko in srbsko kulturno elito ali t. i. »proces proti četverici« kot enega izmed ključnih povodov za razpad Jugoslavije (Ramet, 1993; 2002, 32–33; Cox, 2005, 61–65; Woodward, 1995, 95; Dragović-Soso, 2002, 162–206).

Iz omenjenega gradiva je vidno, da so se raziskovalci v analizah slovenskega kritičnega tiska posvetili zlasti njegovi vlogi v artikulaciji »nezadovoljstva« v slovenski družbi s stanjem v tedanji Sloveniji in Jugoslaviji ter izpričevanju zahtev za demokratizacijo slovenske družbe. V primeru Mladine je posebej poudarjeno njeno delovanje po letu 1986, ko se je, čeprav je formalno ostala njen del, uredniško osamosvojila izpod organizacije ZSMS (Vurnik, 2005), saj je od tedaj z izkoriščanjem vseh orodij in orožij množičnega

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

tiska, upošteva je – ne nazadnje – tudi branost in (naraščajoči) vpliv,² v svojih raziskovalnih prispevkih, komentarjih in tudi s podobami izzivala »nedotakljive« gradnike jugoslovanske države in jugoslovanstva: kult jugoslovanskega predsednika Tita, pojmovanja »avantgardnega« ustroja jugoslovanskega (samoupravnega) socializma, zlasti pa vlogo Jugoslovanske ljudske armade (JLA) kot »varuhinje« jugoslovanske države, mita o »bratstvu in enotnosti« jugoslovanskih narodov in pridobitev revolucije.³ Slovenski in tuji raziskovalci v tem oziru izpostavljajo zlasti dogodke v pomladi in poletju 1988, torej omenjeni »proces proti četverici« in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic, ki je povezal in »homogeniziral« slovensko civilno družbo, s čimer se je odločneje trasirala pot za osamosvojitve Slovenije.⁴

Precej manj pozornosti je namenjene raziskovanju vloge slovenskih množičnih medijev, zlasti seveda Mladini kot najodmevnejšega med njimi, v sklopu tistih aspektov, ki zadevajo spremembe slovenskega družbeno-integrativnega diskurza v *interregnumu* osemdesetih let; ta proces, ki zadeva reartikulacijo identifikacijskih, referenčnih točk, na katerih je skupnost utemeljena, je namreč inherenten vsem procesom družbenih preobrazb (Kuljić, 2012), torej tudi slovenske v osemdesetih letih. Uveljavil se je namreč pogled, da je tedaj demokratizacija potekala v civilni družbi in v medijih, premisleki o nacionalnih vprašanjih *per se* pa zlasti v širšem krogu Nove revije in v Društvu slovenskih pisateljev (Lusa, 2012). Tovrstno delitev nalog in vlog ne nazadnje utrjujejo tudi kasnejše refleksije akterjev v teh procesih.⁵ Izhodišče našega prispevka je, da je Mladina seveda bila »udarna pest« v procesih demokratizacije slovenske družbe, vendar je – zlasti v letih pred ustanovitvijo Odbora – naslavljala v prispevkih s svoje perspektive tudi sklop vprašanj, ki zadevajo atribute slovenstva, predvsem pa se je uveljavila kot diskurzivna mreža, forum, znotraj katerega so se v javnosti z refleksijo o različnih aspektih jugoslovanstva v polju (formiranja novega) kolektivnega spomina premeščale, raziskovale, izumljale, a tudi problematizirale tiste vsebine, ki so percipirane kot identifikacijske točke slovenstva.

2 K čemur so zagotovo prispevale tudi zaplembe časopisa v tem obdobju (prim. Mičič, 2004).

3 Glej intervju (Horvat, 2020) z Robertom Botterijem, enim izmed tedanjih urednikov Mladine. Mladinin prispevek v tem oziru je bil zlasti (pre)drzno problematiziranje vloge JLA in njenega vojaškega vrha, ki je bila najbolj dogmatičen in doktrinaren del režima. »Vreči s tečajev to strukturo bi pomenilo prispevek k demokratizaciji vse države.« (Lusa, 2012, 171)

4 Ključno vlogo v teh dogodkih so imeli sodelavci Mladine, Janez Janša, David Tasič in Franci Zavrl ter oficir JLA Ivan Borštner. Jugoslovanska ljudska armada (JLA) je omenjena na osnovi (sicer umaknjene) članka Noč dolgih nožev, v katerem je Mladina izpostavila možnost vojaškega udara v Jugoslaviji, obtožila izdaje »tajnih vojaških skrivnosti« in jim dosodila od šest mesecev do dveh let zapora. Tako imenovani proces JBZT (akronim obtoženih), v katerem so civilnim osebam sodili na vojaškem sodišču, za povrh pa je sojenje v nasprotju s slovensko zakonodajo potekalo v »srbohrvaščini«, je v Odboru povezal vse deležnike v slovenski civilno-družbeni sferi, odločnejše pa je spremembe v prid osamosvajanja podprla tudi »reformna struja« v ZKS, izvoljena na kongresu leta 1986 (Ramet, 1993; Žerdin, 1997; Repe, 2001).

5 Franci Zavrl, eden izmed urednikov Mladine v tistem obdobju, je leta 2008 dejal, da so se v pomladih 1988 in 1989 različne silnice prekrile: »Nam je šlo bolj za demokracijo, njim za slovensko državo, oboje smo sestavili v uresničljivo zgodbo. In danes smo, kjer smo.« (Zavrl v: Komel, 2009, 174). Nekateri raziskovalci sicer menijo, da je treba proces »demokratizacije razlikovati od procesa, ki je privedel do samostojnosti države«, pri čemer se je »gibanje za osamosvojitve lahko okoristilo prav s tistimi svoboščinami, ki so jih sprožili drugi« (Lusa, 2010, 345).

Raziskovanje tega procesa – s poudarkom, da je ta vključeval sinhrono raven, torej afirmacijo »slovenstva« znotraj silnic spreminjajočega se jugoslovanskega diskurza, in diahrono raven, ki zadeva refleksijo o umeščanju slovenstva v sklopu širših družbeno-zgodovinskih sprememb, ki so kulminirale v padcu Berlinskega zidu – je tema pričujočega prispevka. Naša teza je, da se je Mladina v kolektivni spomin slovenstva, tudi kot eden izmed »gradnikov osamosvajanja«, umestila prav zaradi svoje vloge v procesih afirmacije drug(a)čnega tipa slovenstva. Povedano v pojmovniku kulture spominjanja, vede, na katero bomo v nadaljevanju teoretično oprli svojo raziskavo: Mladina je obveljala za enega izmed »krajev spomina« v procesih demokratizacije in osamosvajanja, enega izmed tistih, ki jih je – po sicer neopredeljenem ključu – izpostavil denimo zgodovinar Sašo Jerše,⁶ vendar je to lahko postala zato, ker je delovala kot odprt forum, znotraj katerega so se na obzorju starega in na osnovi različnih vizij prihodnosti preoblikovale koordinate pomenjanja slovenstva, kar je vključevalo tudi refleksijo o »krajih spomina«. To vlogo je prevzela, ker je bralstvo seznanjala s širokim spektrom slovenske misli, tudi tistimi njenimi aspekti, ki so (bili) diametralno nasprotni njeni izpričani liberalni uredniški drži, hkrati pa je kot množičen medij – v primerjavi z Novo revijo, ki je bila namenjena ožjemu krogu bralcev – ponujala platformo, preko katere skupnost »misli« samo sebe.

V prispevku, ki je v empiričnem raziskovanju utemeljen na analizi vseh izvodov Mladine, ki so izšli med letoma 1980 in 1989, se bomo metodološko oprli na kulturo spominjanja, disciplino, ki nas uči misliti kolektivne spomine pred njihovo institucionalizacijo in/ali instrumentalizacijo, zavedajoč se, da »krajji spomina« v kolektivni zavesti niso nikoli »stabilizirani«, k njihovi analizi pa lahko pristopimo le z razbiranjem epistemskih niti skupnostnega diskurza, v katerega so vpeti (Kuljić, 2012). Napredovali bomo v štirih poglavjih. V prvem bomo problemsko izpostavili tiste aspekte discipline kulture spominjanja, ki nam omogočajo misliti vlogo množičnih medijev v procesu preobražanja skupnostnih diskurzov, na tej osnovi pa odprli tisto teoretično polje, ki se v raziskovanju odnosa med Mladino kot liberalnim medijem in kulturo spominjanja kaže kot najbolj izzivalno, pereče in hkrati aktualno: (ne)zmožnost liberalizma kot politične filozofije v pojasnjevanju zapletenih vzorcev spominjanja, tudi mitologiziranja skupnostne zgodovine v odnosu do skupnostnih identitet. Na osnovi tako zastavljene problematike bomo delo v empiričnem delu razdelili na tri sklope. Najprej bomo raziskali načine, na osnovi

6 Avtor po vzoru študij Philipa Noraja predlaga naslednjo razvrstitev: simboli (Triglav, knežji kamen, celjske zvezde, narodne noše, rdeča zvezda, grb in zastava, Zdravljica), dogodki (kmečki upori, osmanska nevarnost, »Čudež pri Kobaridu«, tj. 1. svetovna vojna, dražgoška bitka, tj. 2. svetovna vojna, NOB, revolucija, DEMOS, osamosvojitvena vojna, tj. proces osamosvajanja Slovenije in oblikovanja države), kraji: sveti kraji (Gospa Sveta, Ptujška gora, Brezje idr.), lepi kraji (Bled, Postojnska jama, Portorož idr.), kraji skupnosti (Ljubljana, Trst, Celovec, Planica idr.), izbrisani kraji (Kočevska idr.), kraji smrti (Kočevski rog, Teharje idr.), kraji subkultur in alternativnih kultur (Metelkova mesto, Mesto žensk idr.), kulturna krajina (kozolec, Kras idr.), ljudje (Primož Trubar, Žiga Zois in njegov krog, France Prešeren, Anton Martin Slomšek, Rudolf Maister, revolucionarji, osvoboditelji), stvaritve (France Prešern, Poezije in slovenska lirika, Fran Saleški Finžgar, Pod svobodnim soncem in slovenski roman, Ivan Cankar, Hlapci in slovenska dramatika, Ivana Kobilica, Kofetarica in slovenska likovna umetnost, Jože Plečnik, Tromostovje in slovenska arhitektura in oblikovanje, Made in Slovenia, tj. slovensko gospodarstvo, Leon Štukelj in slovenski šport), dediščine, tradicije, identitete (reformacija, katolicizem, liberalizem, komunistična in socialistična ideja, Jugoslavija, Evropa, LGBT scena in gibanja) (Jerše, 2017).

katerih so Mladinini pisci bralstvo seznanjali z neprijetnimi, tudi zamolčanimi temami iz jugoslovanske polpretekle zgodovine. Naša hipoteza je, da ta odnos ni bil utemeljen na negaciji jugoslovanstva *per se*, temveč je kritična refleksija o njegovih sestavinah in atributih, utemeljena na demokratičnih postulatih, sprožila postopno »evakuacijo« jugoslovanstva iz slovenskega nacionalnega diskurza. V naslednjem poglavju nas bo zanimal proces preoblikovanja identifikacijskih točk slovenstva, izpričan v Mladininih prispevkih v tem desetletju, v nadaljevanju pa se bomo posvetili analizi različnih pojmovanj enotnosti in neenotnosti v tedanjem slovenskem in jugoslovanskem diskurzu. V sklepnem poglavju bomo spiralno povezali naša dognanja z analizami tistih teoretikov, ki menijo, da težave s »samopodobo« in tudi kolektivnim spominom, s katerim se po padcu Berlinskega zidu največkrat v obliki nerazrešenih travm spoprijemajo v večini držav vzhodne Evrope ter v državah Zahodnega Balkana, izvirajo iz antagonističnih razumevanj demokracije in pripadnosti v predtranzicijskih družbah osemdesetih let. Slovenija v tem oziru ponuja izvrstno okolje za primerjalno raziskovanje teh vprašanj, saj se proces demokratizacije ni udeležil kot »šok terapija«, temveč je potekal postopno, skozi celotno desetletje *mirabilis*, kar ji je omogočilo več časa za ovrednotenje in prevrednotenje epistemskih niti njenega družbeno-integrativnega diskurza.

KULTURA SPOMINJANJA IN *INTERREGNUM* OSEMDESETIH LET

Revija, kot je Mladina, torej liberalni tednik, je pravzaprav najmanj in hkrati najbolj primeren predmet za raziskovanje problemskega sklopa vprašanj, ki jih proučuje kultura spominjanja. Po eni strani je tako profiliran medij zaradi svoje progresivne držbe, utemeljene na emancipacijskih potencialih razsvetljenske misli, že a priori skeptičen do vseh sklicevanj na pripadnosti skozi prizmo (polpretekle) zgodovine, po drugi strani pa je, kot je v drugačnem kontekstu poudaril Slavoj Žižek, ravno razsvetljenska podlaga tista, ki omogoča – upoštevajoč ustrezne varovalke, ki zadevajo dediščino humanizma in človekovih pravic – sopostavljanje in vrednotenje različnih političnih in življenjsko-svetnih nazorov na osnovi istega imenovalca.⁷ V tem oziru si je Mladina v osemdesetih letih v Jugoslaviji prizadevala – kar je pokazala tudi naša analiza – afirmirati sodoben tip javne sfere, kar je seveda vključevalo tudi pluralističen odnos do različnih interpretacij zgodovine v smislu njenega naprednega, razbremenjujočega in tudi osvobajajočega razumevanja, kakršno je denimo Koselleckovo pojmovanje »zgodovine v množini« (Olsen, 2012). Kultura spominjanja temelji na drugih teoretičnih temeljih. Kot posebna disciplina se je uveljavila konec 20. stoletja zlasti na nemškem govornem področju z deli Jana in Aleide Assmann, egiptologa in anglistke, ki sta usmerila svoja raziskovalna prizadevanja v tiste aspekte polpretekle zgodovine, ki so povezani s travmatičnimi dogodki, največkrat v kontekstu nacionalnega kolektivnega spomina. S tem poudarkom sta raziskovala različne oblike spominskih tehnik in ograjevanja od njih, ki zadevajo individualen ali kolektiven odnos Nemcev do holokavsta, kasneje denimo tudi v kontekstu vloge kolektivnega spomina v tranzicijskih družbah (Assmann & Shortt, 2012). V fokusu raziskovalcev, ki so gradili na

7 New York Times, 12. 3. 2006: Slavoj Žižek: Defenders of the Faith, 12.

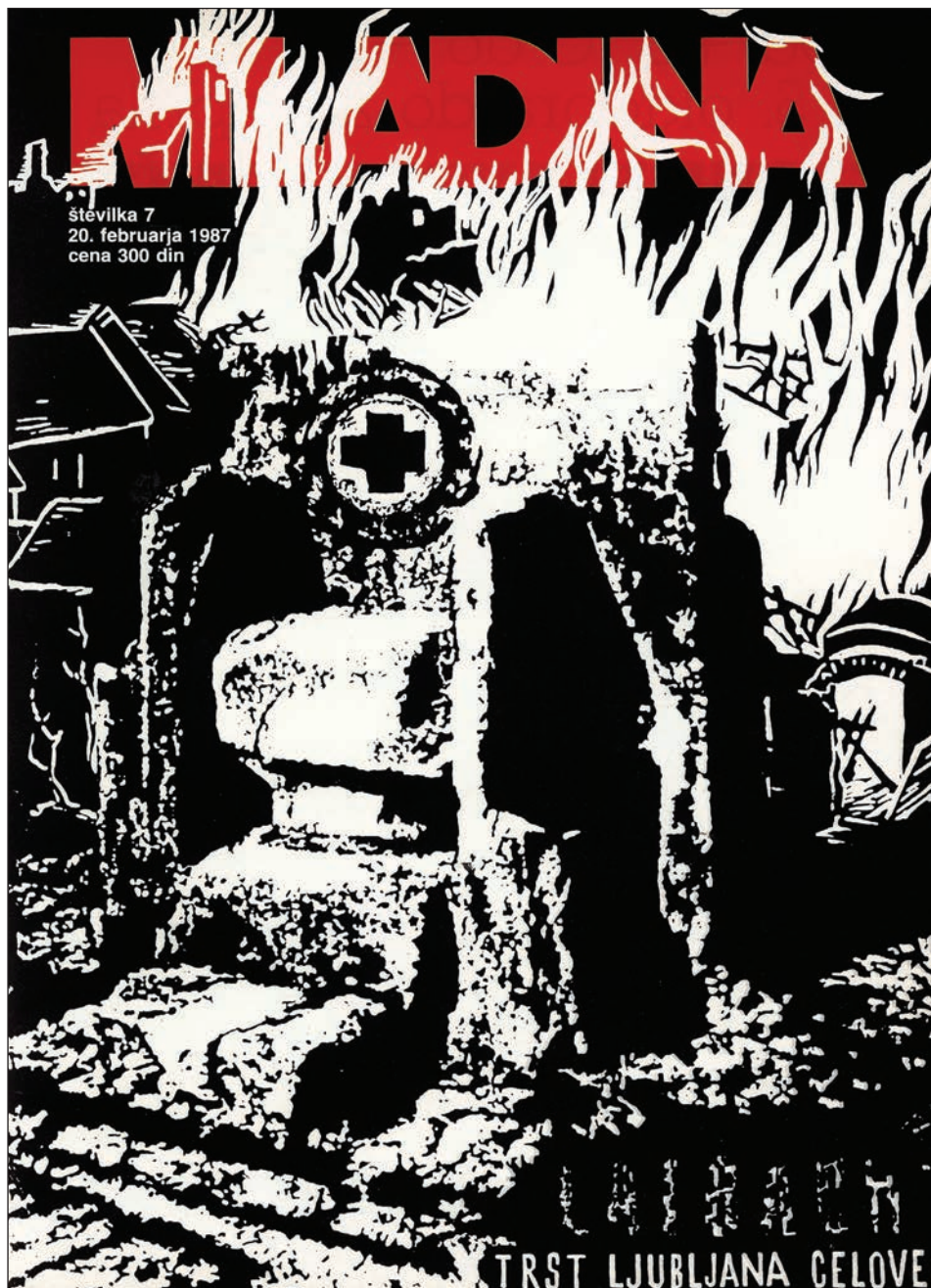
Slika 1: Naslovnica Mladine, 27. maj 1988 (Novi kolektivizem).

njunih tezah, je bil zlasti odnos med individualnim in kolektivnim spominom, izhajajoč iz funkcionalistične teze, da je »spominjanje hkrati tudi pripadanje« (Halbwachs, 2001), na tej osnovi pa so zasnovali tudi različne tipologije kolektivnega spomina, denimo kulturnega in komunikacijskega (Assmann, 2008).

V osnovi te raziskovalce družijo spoznanje, da je v ozadju refleksij o zgodovinskih procesih in dogodkih nekakšna brezoblična gmota individualnih in kolektivnih spominov, seveda tudi travm, ki naddoločajo interpretacijo zgodovinskih procesov in dogodkov. Prav zaradi težko opredeljive obličnosti spominov, ki – povedano z analogijo iz raziskovanja vesolja – kot nekakšna »temna materija« preusmerjajo odnos z (znanstvene) zgodovine, jih je v procesih instrumentalizacije mogoče zlahka vtakati v nacionalne mitologije ali v druge družbeno-zgodovinske konstrukte. Prav »oživljen kolektivni spomin, in nepoznavanje zgodovine, je bil orožje v zadnji državljanski vojni v nekdanji Jugoslaviji«, saj je bila »preteklost uspešno in vsestransko podvržena najvišji moralni avtoriteti – nacionalnemu interesu« (Kuljić, 2012, 16). Podobnemu fenomenu smo po padcu Berlinskega zidu priče tudi v vzhodni in srednji Evropi, saj so se po spremembi sistema, čeprav ne povsod enako intenzivno, uveljavile »izključevalne nacionalistične zgodovinske interpretacije« (Luthar, 2017, 6), ki jih največkrat spremljajo tudi revizije polpretekle zgodovine. Povedno je, da se tudi v Sloveniji raziskave s področja kolektivnega spomina največkrat navezujejo na razrast revizionistične miselnosti v odnosu do NOB in hkrati legitimizacijo in dekriminalizacijo kolaboracije z okupatorji (Jogan & Broder, 2016; Pušnik, 2017), kar je primerljivo z dogajanjem v vzhodno- in srednjeevropskih ter zahodnobalkanskih državah, kjer so v devetdesetih letih za povrh stopile v ospredje naracije, ki prevzemajo formo moralnih diskurzov o »žrtvah zgodovine«, o »zgodovinskih krivicah«, vse pa so formirane v obliki travm, ki jih je treba »zacementirati« (Luthar, 2017). V tem smislu se je spominjanje uveljavilo kot neznosni performativ praznega teka, kar je zaznala tudi teoretična snovalka koncepta kulture spominjanja (*Errinerungskultur*) Aleida Assmann, saj v novejših delih z izjavo o »preveč preteklosti in premalo prihodnosti« opozarja, da so spomini postali glavni mehanizem za krepitev »kulturnih vojn«, medtem ko so prihodnostne vizije skupnosti postavljene na stranski tir (Assmann, 2020).

Odnos do preteklosti, zlasti v navezavi na mitologijo naroda/nacije, je seveda kompleksen, kar terja, še posebej, če vsebuje travmatične dogodke, konceptualni in diskurzivni pristop (Koselleck, 2002). Tezo, da je potreben drugačen pristop v obravnavanju zgodovinskih procesov, zagovarja tudi francoski zgodovinar Pierre Nora. Po njegovem sta si namreč zgodovina in spomin v svojih spoznavnih razsežnostih diametralno nasprotna. Zgodovino opredeli kot intelektualno in sekularno produkcijo, ki teži h kritičnosti, k analizi in čim bolj objektivni rekonstrukciji preteklosti, zavedajoč se sicer, da je ta vselej problematična in nedokončna. Spomin, na drugi strani, deluje v območju svetega, njegova primarna funkcija je skupnost-tvorna, pri čemer je ranljiv za različne manipulacije in prilastitve. »Srce zgodovine je kritični diskurz, ki je antiteza spontanemu spominu. Zgodovina je vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je zatrtje in uničenje spomina.« (Nora, 1989, 8–9). Po njegovem je zgodovini v udejanjanju slednjega uspelo, vendar je hkrati postala

Slika 2: Naslovnica Mladine, 20. februar 1987 (Laibach).

»realistični roman v obdobju, v katerem ni več realističnih romanov« (Nora, 1989, 24). Nora zato izraža skrb, da se je z utemeljevanjem zgodovine na »dejstvenem« imperativu razgradila mobilizacijska moč spominov kot tiste sestavine v razumevanju preteklosti, ki omogoča napredovanje družbe, saj vsebuje tudi pretekle izkušnje, povezane tudi z njihovimi emotivnimi aspekti. Od tu njegovo hotenje, da s »krajji spomina« (*les lieux de memoire*), ki jih opredeljuje kot nekakšne orientacijske, referenčne, identifikacijske točke v spominski krajini skupnosti, utrdi vez med zgodovino in (kolektivnim) spominom.

S poudarkom na proučevanju teh pristopov v razumevanju preteklosti, izpostavljenih tudi v uvodu, razširjamo aktualne razprave o vlogi spomina v odnosu do tranzicije in osamosvojitve, tudi v kontekstu zdajšnjih revizij polpretekle zgodovine v posttranzicijskih družbah. Seveda se lahko strinjamo z ugotovitvijo, da je »pri reakcionarnih in konzervativnih ideologijah, bolj ali manj obremenjenih z religijo, točka, na katero se opira zelena vizija družbe, daleč v preteklosti, medtem ko je preteklost pri posvetnih ideologijah (liberalizem, socializem) lahko tudi oporna točka, vendar je bližja, obseg zelenih vrednot pa manjši« (Kuljić, 2012, 29). Vendar pa tovrstno postavljanje ostre ločnice, za Kuljićevo misel sicer značilno, saj skuša skozi dialektiko razsvetljenstva in protirazsvetljenstva pojasniti razrast nacionalnih mitomanij na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, vseeno ne zadostuje za celovito analizo zapletenega odnosa do preteklosti. Povsem očitno namreč o(b)staja – ne glede na nazorska prepričanja – avtentična potreba ljudi po pripadnosti, ki jo je v analizah odnosa do zgodovine in spominov treba upoštevati.

Naše raziskovalno izhodišče bo zato opozorilo, da je »v osemdesetih letih večina tistih, ki se je borila za demokratizacijo sistema, anticipirala tudi splošno demokratizacijo interpretacij preteklosti« (Luthar, 2017, 6), pričakovala pa je tudi premestitev perspektive v prihodnost in v razvojne projekte. Mladina je bila – kot bomo videli – odraz teh prizadevanj. Resda je tudi Slovenija po spremembi sistema postala prazni označevalec, kar je ponujalo izvrstno okolje za revizionistične interpretacije preteklosti (Pušnik, 2017), vendar ni mogoče zanikati, da so bili ti procesi zaradi številnih varovalk v slovenski družbi v primerjavi z dogajanjem v drugih tranzicijskih družbah manj intenzivni. Krvave vojne na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih izpričujejo, da to ni bila le posledica drugačnosti jugoslovanske socialistične izkušnje (Repe, 2008), temveč prizadevanj različnih deležnikov, tudi Mladine in drugih liberalnih medijev, da bi v procesih osamosvajanja ohranili pluralistično razumevanje dogodkov in procesov iz polpretekle zgodovine. Povedno namreč je, da se raziskovalci vloge mitov v jugoslovanskih vojnah ognejo slovenskemu primeru. Izvzet je denimo iz referenčnega zbornika, v katerem so raziskovalci iz vseh nekdanjih republik analizirali vlogo mitov na osnovi tipologije: *sui generis* (smo unikatni), *antemurale* (smo zadnja utrdba proti Drugemu), mučeništva (naše nacionalno bistvo je žrtvovanje) in starodavnosti/avtohtonosti (prvi smo bili tukaj) (Kolstø, 2005), medtem ko so v tem oziru primerjalne študije, utemeljene na zgodovinskem konstrukt Karantanije, težah sloven-

skih »venetologov« o avtohtonosti slovenstva (Bajt, 2011; 2017) ali »izumljanju« mita o desetdnevni vojni (Kuljić, 2012; Perica & Gavrilović, 2011), neprepričljive. Podobno je tudi z mitom o »antikomunizmu«, na katerem se legitimira dobršen del (politične elite) vzhodne Evrope. Zaznaven je seveda tudi v slovenski družbi, vendar največkrat v obliki poenostavljanja dogodkov in procesov pred družbeno preobrazbo. Po mnenju sociologa Tomaža Mastnaka so zato vse tiste analize osemdesetih let, ki monolitno utemeljujejo procese demokratizacije in osamosvajanje na »antikomunistične« sestavine, plod »mitografskega filtra«, ki pa po njegovem mnenju ni le poenostavljanje, temveč gre za »interpretacijo, ki je politična in napačna in (kar se mene tiče) tudi politično napačna. Če jo sprejmemo, nas ujame v svojo politiko.« (Mastnak, 2018, 18; prim. Pelikan, 2006)⁸ Sociolog, ki je bil kot Mladinin kolumnist eden izmed ključnih akterjev tedanjega dogajanja, se zato zavzame za novo prilastitev zgodovine, kajti šele ta korak vzpostavlja možnosti za dokazovanje napačnosti omenjene interpretacije.

Mastnak v nadaljevanju svojega prispevka – kar je za našo razpravo pomembno – (samo)kritično poudari, da mora ta proces »prilaščanja«, ki je od prvega ločen, vključevati tudi refleksijo o pasteh in razvoju liberalne paradigme, v katerem je bil utemeljen proces demokratizacije in posledično tudi osamosvojitve. Analiza teh vsebin *per se* seveda presega vsebinski obseg pričujočega prispevka. Vendar ne moremo mimo njih, saj so v njih zajeti tisti aktualni aspekti liberalizma kot politične filozofije, ki zadevajo njegovo (ne)zmožnost v analizi iracionalnih vsebin (v formiranju) družbeno-integrativnega diskurza, vključno z naslovitvijo vloge kolektivnih spominov. Analiza prispevkov v reviji Mladina, ki so izšli v osemdesetih letih, zato ponuja izzivalno izhodišče v raziskovanju teh tematik, saj so razmere terjale opredelitev liberalne misli do porajajočih se vsebin družbeno-integrativnega diskurza tudi onkraj – povedano v klasični marksistični topiki – baze in nadstavbe.

(NE)NADZOROVANA EVAKUACIJA JUGOSLOVANSTVA IZ SLOVENSKE MISLI

Seveda se lahko le strinjamo z oceno, da je bila revija Mladina v začetku osemdesetih let »le malo verjetna kandidatka« za udejanjanje »edinstvene« vloge v procesih demokratizacije, kakršno je imela v jugoslovanski politični in javni sferi v tem desetletju (Patterson, 2000, 404). V začetku osemdesetih let je kot mladinsko glasilo Zveze socialistične Mladine Slovenije (ZSMS), kar je formalno ostala vse do leta 1990, članstvo seznanjala z avantgardnimi umetniškimi smernicami in novimi, zlasti zahodnimi intelektualnimi idejami, vendar je po branosti – tudi zato, ker bralcev ni hotela zabavati – zaostajala celo za Pionirskim listom (Vurnik, 2005). Tudi vsebinsko ni v ničemer izstopala od sočasnih jugoslovanskih tiskovin. V posebni številki Mladine, ki je izšla ob smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita, 5. maja

8 Za celovitejšo študijo mitov/antimitov v odnosu do komunizma glej Repe (2006).

1980, se so na črni podlagi nizali – kot v vseh tedanjih slovenskih in jugoslovanskih časopisih – hvalospevi »legendarnemu junaku in poveljniku«, izpostavljena je bila predsednikova vloga v gibanju neuvrčenih in njegov »neprecenljivo velik mednarodni politični pomen«, v kontekstu razvoja jugoslovanskega samoupravljanja pa tudi opomin, da je slednji »materialna sila naše družbe in prevladujoča zavest naših delovnih ljudi«. V dvojni številki, ki je izšla deset dni zatem, je bila objavljena obsežna biografija predsednika Tita, ki je vključevala prispevke o njegovi »šoli revolucije med delavci«, o njegovem doprinosu »k revolucionarni praksi« v kontekstu Marxovega in Leninovega dela in misli, na koncu pa so v tej ediciji s fotografijami predstavljene še Titove »nepozabne ure aktivnega oddiha«, denimo v njegovi orodjarski delavnici, z njegovo družino in s slavnimi hollywoodskimi igralci in igralkami. Od predsednika so se v posebnem prispevku poslovili pripadniki Jugoslovanske ljudske armade (JLA), tik ob uvodniku številke s 15. maja pa v notici o »štafeti mladosti« tudi jugoslovanski pionirji in mladina.⁹ Vse te omenjene »gradnike« jugoslovanstva je Mladina ob izteku tega desetletja, s ciljem izzvati demokratično preobrazbo Jugoslavije, pospešeno naslavljal in razgrajevala, začenši v letu 1986 s štafeto mladosti.¹⁰

Več dejavnikov je sovpadlo, da se je Mladina v osemdesetih letih uveljavila kot torišče kritike in upornišva v odnosu do »gradnikov« Jugoslavije. Seveda so že dogajanja v prejšnjih desetletjih – v šestdesetih letih neuspešni poskusi uvažanja ekonomskega liberalizma, nova jugoslovanska ustava iz leta 1974¹¹ in tudi avantgardna umetniška gibanja – rahljali spone jugoslovanskega socialističnega sistema, vendar se je šele po smrti Tita in politični ter ekonomski krizi, ki je nastopila zaradi zunanjega zadolževanja (Lusa, 2012), razgalila krhkost t. i. jugoslovanske »dogovorne ekonomije« in samoupravljanja, kar je oblikovalo okolje, ki je ne le ponujalo možnosti, temveč terjalo kritično izpraševanje jugoslovanskega sistema in ideologije ter mitov, na katerih je temeljil. V resnici je »bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu 'tudi po Titu Tito'), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah,

9 Poudarke o Titovi smrti povzeman iz številke Mladina, 5. 5. 1980 (posebna številka), in Mladina, 15. 5. 1980, 19/20.

10 O tem, kako se je v tem desetletju spreminjal odnos do Jugoslavije in samoupravnega socializma na ravni individualnih opredelitev, bi bila potrebna posebna raziskava. Sociolog Mitja Velikonja denimo povedno zapiše: »Da bi svojim študentom pokazal, kako je interpretacija preteklosti in lastne vloge v njej 'hitro pokvarljiva roba', jih večkrat napotim prebirati denimo študentski Tribuno ali Mladino iz sedemdesetih ali zgodnjih osemdesetih«, kjer »mrgoli leninističnih člankov, izjav in pamfletov, bojevitih pozivov k nadaljevanju 'proletarske revolucije', 'diktature proletariata', 'stopanja po Titovi poti'« tudi izpod peresa tistih »gorečnežev, ki se danes enako ognjevitno in goreče« predstavljajo kot osamosvojitelji, narodno zavedni politiki in demokrati (Velikonja, 2012, 10). Ker ti aspekti, poudarjamo, niso tema naše raziskave, bomo prispevke v Mladini analizirali v njihovi družbeno-zgodovinski logiki ne glede na kasnejše preference njihovih avtorjev.

11 Z njo je bilo šest republik in dve avtonomni pokrajini opredeljenih za temelj, na katerem je zgrajena ureditev države. Vsaka reforma ali pomembna odločitev je tako morala dobiti soglasje vseh konstitutivnih členov. Ustava, ki jo je napisal Edvard Kardelj, naj bi obvarovala pred »jugoslovanskim integracionizmom«, dejansko pa je širila avtonomijo republik s ciljem preprečiti težnje srbskega hegemonizma (Lusa, 2012, 34–35).

Slika 3: Naslovnica Mladine, 27. februar 1987 (Uredništvo Mladine).

ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite,« poudarja Repe (2001, 7).

Drugi dejavnik zadeva razvoj ZSMS. Organizacija je v osemdesetih letih stremela k »osamosvojitvi«, kar je tedaj pomenilo opustitev njene »transmisijske vloge« kot valilnice kadrov za članstvo v Zvezi komunistov Slovenije (ZKS), hkrati pa se je hotela preoblikovati v »alternativo znotraj sistema« s ciljem postati povezovalna platforma za opolnomočenje t. i. novih družbenih gibanj, osredinjenih na mirovniška in okoljevarstvena prizadevanja in pravice homoseksualcev (Zajc, 2017). Ključni obrat je nastopil po krškem kongresu ZSMS leta 1986, saj je zveza takrat »prestopila iz politike družbenopolitičnih organizacij v sistemsko zgovornico interesov nastajajoče civilne družbe in novih družbenih gibanj. Mladina je v tistem času bolj kot glasilo ZSMS postajala glasilo obeh omenjenih skupin družbene opozicije.« (Vurnik, 2005, 348).¹² ZSMS se je približala alternativni in ni bila več glasnik ideologije SFRJ (Repe, 2002a, 92). Obenem so se v drugi polovici osemdesetih let – to zadeva tretji dejavnik – v vlogi urednika revije zamenjali mladi in prodorni ljudje, sicer vsak s svojim pristopom in videnjem tematik, ki jih je treba izpostaviti v uredniški politiki (prim. Balažic, 2004, 195–196). Ni pa si mogoče – četrtič – zamisliti, da bi njene aspekte lahko udeležili brez tihe podpore vodstva slovenske partije, zlasti t. i. »reformne struje«, ki se je uveljavila po kongresu ZKS leta 1986, kar se je odražalo tudi v naklonjenosti občilom, ki so si prizadevala za demokratizacijo družbe (Gabrič, 2002), čeprav je bil to tudi »rezultat dolgoletnih bojev novinarjev in javnosti za svobodo informiranja, spoštovanje novinarskega kodeksa in odgovorno rabo javne besede« (Mastnak, 2018, 21).

Ključni fokus in angažma Mladine je seveda bila – demokratizacija države. Na ravni teorije se to kaže v prispevkih sociologa Tomaža Mastnaka in polemikah, v katere je vstopal, denimo s sociologoma Gregorjem Tomcem in Franom Adamom, kasneje tudi s Slavojem Žižkom. Pomembna referenca je bil sveži zbornik Socialistična civilna družba (Mastnak, 1985), v katerem sta s svojimi prispevki sodelovala najboljša poznavalca demokracije in javne sfere, David Held in John Keane, obenem pa je Mladina zlasti v drugi polovici osemdesetih let objavljala tudi obsežne prispevke o vzhodnoevropskih oporečnikih, denimo o poljskem uredniku Adamu Michniku, a vedno s teoretično izzivalnim vprašanjem, ali lahko socializem postane demokratičen oziroma kaj so v primerjavi z zahodnimi političnimi sistemi (lahko) prednosti socialističnega sistema v razvoju demokracije.

12 Blaž Vurnik piše, da se je že leta 1983 uredniška politika časopisa precej spremenila. Mladina naj ne bi bila več glasnik mladinske organizacije, ampak bi morala njena vloga temeljiti na kritični refleksiji o tej organizaciji. Kot prvo prelomnico izpostavlja kongres ZSMS v Novem mestu leta 1982, ko je Zveza začela oblikovati svoj prostor, v katerem je pomembno mesto našla tudi Mladina. S tem se ne bi oddaljila od ZSMS, saj je ta še potrebovala tednik, vendar bi ga opredeljeval kritičen, a konstruktiven odnos do stvarnosti, kar bi naj omogočilo demokratičen dialog in sooblikovanje alternative in perspektive nadaljnega razvoja socialističnega samoupravljanja, obenem pa bi postala pomemben moment aktivne mobilizacije mlade generacije (Vurnik, 2005; prim. tudi Balažic, 2004; Zajc, 2017; Repe, 2002a, 92).

Slika 4: Naslovnica Mladine, 21. oktober 1988 (Fojž A. Zorman).

Seveda pa je demokratizacija v tedanjih jugoslovanskih razmerah pomenila najprej pobudo/zahtevo za odpravo 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je sankcioniral t. i. »verbalni delikt«. Ta člen je bil, kar je podrobneje analizirala Jerneja Kos (2004), v primerjavi z drugimi republikami, zlasti z avtonomno pokrajino Kosovom, v Sloveniji redko uveljavljen, vendar je obliki samocenzure nenehno omejeval pravico do izražanja kakršnekoli kritike jugoslovanskega sistema in njegovih oblasti. Mladina se je že od leta 1983, ko je postala uredniško drznejša, izpostavljala s podporo pobudam za odpravo tega člena. Že v tem letu je njen tedanji urednik Mile Šetinc podprl Bogdana Novaka, odgovornega urednika satiričnega časnika Pavliha, ki sta ga javni tožilec SRS in poveljstvo armadnega območja pozivala k prevzemu politične odgovornosti zaradi objave članka »Frače v spretnih rokah«, saj naj bil smešil JLA. Pavliha se je kot satirični časopis, ki mu je bilo »dovoljeno« več kot drugim, med prvimi začel v osemdesetih letih poigravati z mejami dovoljenega. Objavil je denimo seznam 481 jugoslovanskih politikov in direktorjev, ki so v dar ali za smešno nizko ceno v novomeškem IMV-ju pridobili renault 18 ali 9 – tedaj avto višjega cenovnega razreda (Novak, 1991). Mladina je obenem pričela z objavo nizov prispevkov o represiji v povezavi s t. i. verbalnim deliktom. V letu 1984 je slovensko javnost seznanjala s primerom šestih jugoslovanskih intelektualcev, ki so se sestajali v okviru t. i. »svobodne univerze«, in aretacijo z njo povezanih 28 oseb, ki so bili obtoženi »kontrarevolucionarnega ogrožanja družbene ureditve« – veleizdaje. Podrobno je med letoma 1984 in 1987 poročala tudi o angažmaju odvetnika Vladimirja Šeksa, ki se je v apelih jugoslovanskim oblastem zavzel zanje, na koncu pa je bil tudi sam – obtožen »kaznivega dejanja proti temeljem socialistične samouprave družbene ureditve in varnosti SFRJ s sovražno propagando« – obsojen na zaporno kazen. Spremljala je tudi usodo sarajevskega politologa Vojislava Šešlja, enega izmed omenjene šesterice obsojenih, ki je bil leta 1984 zaradi izražanja »anarholiberalnih in nacionalističnih stališč« obsojen na osemletno zaporno kazen (Kos, 2004). Poudariti je treba, da so nekateri izmed nastopajočih v Mladini ob koncu osemdesetih let postali izpričani nacionalisti, vendar je uredništvo – zelo mlado – največkrat ustrezno presojalo o težah, ki so jih zagovarjali. To velja denimo za Kosto Bulatovića, enega izmed ustanoviteljev zloglasnega srbskega gibanja Odpor, ki je v devetdesetih letih na haaškemu procesu kot priča nastopil v prid Slobodanu Miloševiću, enako pa tudi za Šešlja, saj so pogovor s kasnejšim soustanoviteljem Srbske radikalne stranke in haaškim obtožencem opremili z opozorilom v uvodniku, da se ograjujejo od njegovih zahtev – med njimi je bila tudi »delitev« oziroma »ukinitev« Bosne – vendar intervju, sicer oblikovno in vsebinsko nenavaden, objavljajo v ponazorilo, da je status političnih zapornikov v tedanji jugoslovanski državi neurejen.¹³

Iz prispevkov je vidno, da je Mladinin pristop v obravnavanju tem iz polpretekle zgodovine v znatni meri zaznamovalo hotenje po odpravi 133. člena in širjenju svobode govora in demokracije. V tej perspektivi so se zavzemali za »demokratizacijo« zgodovinskih interpretacij z izpostavljanjem posameznih »krajev spomina« (*les lieux*

13 Mladina, 16. 5. 1986 (št. 18): Miha Kovač: Kdo se boji črnega moža, 1.

Slika 5: Naslovnica Mladine, 18. december, brez letnice (Vladimir Radibratović).

de mémoire) tako iz skupne jugoslovanske kot tudi iz specifično slovenske polpretekle zgodovine. Da jih je motil monolitni pristop v obravnavanju takšnih tem, izpričuje denimo uvodni zapis k intervjuju z danes sicer skoraj neznanim srbskim zgodovinarjem Veselinom Đuretićem, avtorjem v tistem času kontroverzne knjige *Zavezniki in jugoslovanska vojna drama*. Poudarili so namreč, da uredništvo ne vrednoti njegovih tez, ki so z relativiziranjem krivde četniškega gibanja za »srbsko državljansko vojno« v Srbiji dvignile veliko prahu, vendar objavljajo pogovor z njim zato, ker »nam gredo izrazito na živce tiste družbeno-politične razprave, ki [...] onemogočajo vsako resno razpravo o določenem problemu«. ¹⁴ Uredništvo je s plasiranjem takšnih, včasih torej tudi kontroverznih pričevanj in pogledov na polpreteklo zgodovino in z njo povezanimi usodami ljudmi sistematično izzivalo v jugoslovanski zakonodaji represivno opredeljeno pravico do svobode govora. V rubriki, naslovljeni z »Žrtve 133. členu«, so tako rekoč ob bok poročilom organizacije Amnesty International o stanju človekovih pravic v Jugoslaviji in intervjujem, kot je bil z Vladimirjem Dedijerjem, samosvojem mislecem, predsednikom Russelovega razsodišča in znanim Titovim biografom, predstavljali pričevanja mnogih slovenskih in jugoslovanskih disidentov (med njimi denimo učitelja Ota Vilčnika, novinarja Viktorja Blažica, krščanskega socialista Franca Miklavčiča, bosanske pisateljice Melike Salihbegović in političnega zapornika Dobroslava Parage), ki so jim oblasti zaradi »napačnih« besed odvzele prostost, jim onemogočile zaposlitev ali jih prisilno upokojevale. Objavljali so tudi obsežne zapise/pričevanja o zapornikih na Golem otoku (Dragutin Vajdič in Radovan Hrast), žrtvah dachavskih procesov, denimo intervju s pisateljem Igorjem Torkarjem (Borisom Fakinom). Kasneje, v letu 1989, je Mladina objavila tudi intervjuje z vplivnimi jugoslovanskimi disidenti, tudi z Milovanom Đilasom, že od leta 1988 pa je sistematično predstavljala, v intervjujih ali v obsežnih zapisih, dogajanje v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih, ko so centralne oblasti na Titov ukaz grobo zatrle poskuse ekonomske liberalizacije, njihovim ključnim akterjem – v Sloveniji Stanetu Kavčiču, na Hrvaškem Miki Tipalu in Savki Dabčević-Kučar ter v Srbiji Latinki Perović in Marku Nikeziću – pa onemogočile opravljanje javnih funkcij in jih obsodile na izolacijo. ¹⁵

Vsi ti prispevki o neprijetnih in zamolčanih platch jugoslovanske polpretekle zgodovine so nedvomno imeli, česar so se zavedali tudi ustvarjalci Mladine, v tedanji slovenski in jugoslovanski družbi katarzične učinke. A izpostavljeni so bili tudi

14 Mladina, 10. 1. 1986 (št. 1), 6–11.

15 O tem dogajanju, tudi o usodi t. i. »Kavčičevih fantov« (Jože Jerovšek, Tine Hribar, Veljko Rus in Vladimir Arzenšek) in drugih, ki so podprli liberalne gospodarske usmeritve Staneta Kavčiča, med letoma 1967 in 1972 predsednika slovenske vlade (uradno: predsednik Izvršnega sveta Skupščine SRS), sta v Mladini tedaj pisala zlasti Janez Janša in Igor Bavčar. Glej v Mladina, 8. 1. 1988 (št. 1), Liberalci z napako, 11; Mladina, 15. 1. 1988 (št. 2): O odgovornosti, 16; Mladina, 5. 2. 1988 (št. 5): Slovenska polpretekla zgodovina, 7. Za podrobnejšo analizo poskusov uvajanja liberalizma v Sloveniji, tudi v primerjavi z dogajanjem v drugih jugoslovanskih republikah, glej Repe (1992).

kot poziv k emancipaciji misli.¹⁶ »Veliko se govori o zgodovinskem spominu, vsi ga valjamo po jeziku kot nekakšno geslo dneva, storimo pa kaj malo, da bi zgodovino zares spoznali,« je zapisal Jaša Zlobec v uvodnem prispevku, v katerem je Mladina objavila pismo hrvaškega pisatelja Petra Šegedina o izvorihih nacionalizma na Hrvaškem v sedemdesetih letih.¹⁷ V času, ko je bilo v jugoslovanski javnosti govora o t. i. diferenciaciji in rehabilitaciji »nezaželenih«, je tedanji urednik Mladine poudaril, da zahteva tednika po kritični »analizi preteklosti (primer Djilas, Ranković, maspok, 26'poslancev itn) ni klic k obračunu, temveč je osnovni predpogoj za kakršnekoli analize, odločanja, pisanja programov, demokracije. Šele skozi razmerja do preteklega je možno oblikovati kriterije odločanja, diferenciranja.«¹⁸ Vsekakor Mladinin pristop v razumevanju polpretekle zgodovine vključuje klic k omenjeni »zgodovini v množini«, vendar vsebuje tudi zelo jasno stališče do kompleksnega dogajanja, ki je v polpretekli zgodovini zaznamovalo Slovenijo. Utemeljeno je na afirmativnem stališču do NOB, negativnem odnosu do domobranskega gibanja, čeprav so v nekaterih prispevkih nekateri avtorji izpostavljali kompleksnost te problematike, zaznati pa je bilo tudi prizadevanja, da bi do politične emigracije, v Jugoslaviji anatemizirane, v javni sferi vzpostavili manj monoliten odnos. Tudi zaradi izpostavljanja takšnih zgodb in pričevanj so sodelavci Mladine – največkrat za zanj o značilen ironičen način – morali nenehno pojasnjevati, »čigava je Mladina«, »kdo stoji za njo« ali »za kaj se zavzemajo.«¹⁹ Avtor/ji uvodnika so denimo oktobra 1986 odgovarjali, »da je razkrivanje zgodb iz preteklosti namenjeno razkrivanju mehanizmov, ki so ali prikrivajo anomalije v družbi, gre nam za razgaljanje oblastnih mehanizmov, ki z enako vnemo sekajo levo in desno, uničujejo vse nasprotnike, reakcionarne kot napredne«, temu pa se je mogoče zoperstaviti le z afirmiranjem javnega dialoga.²⁰

Odpiranje preteklih tem je v tem smislu služilo zlasti razpiranju javnega prostora²¹ in legitimizaciji njene uredniške politike v očeh bralcev in bralk, kar je

16 V ponazoritev omenjenega z izjavo tedanjega pisca in urednika priloge Marcela Štefančiča na okrogli mizi Mladi slovenski publicisti: Moja generacija je apolitična in resignirana: »Mislim, da to, kar nas grabi, ni histerija, ker histerija te grabi, če imaš težave s preteklostjo, mi pa težav s preteklostjo nimamo, in po tem se ločimo od vseh prejšnjih generacij. Težave imamo s prihodnostjo in to prihodnost je treba razumeti v odnosu do politične sedanjosti.« (Štefančič v: Balažič, 2004, 205)

17 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Bratje Hrvati – bogu za hrbtno, 32–34.

18 Mladina, 10. 4. 1987 (št. 14): Franci Zavrl: Diferenciacija, 1.

19 Z obsežnim dosjееm z naslovom »Za koga se zavzema Mladina« so novembra 1986 odgovorili na Vjesnikovo »vprašanje«, podkrepjeno z menda »resnično zgodbo« Dobroslava Parage, drugačno seveda od tiste, ki so jo predstavili v Mladini (Mladina, 14. 11. 1986, št. 37, 8–12). Kasneje so na takšna vprašanja odgovarjali z vse več ironije: glej npr. Mladina, 8. 1. 1988 (št. 1.): Ervin Hladnik – Milharčič: Kdo smo in kdo stoji za nami, 48, tudi Mladina, 25. 3. 1988 (št. 12): Slavoj Žižek: Kravja kupčija z Mladino, 8.

20 Mladina, 31. 10. 1986 (št. 35): Uvodnik, 1.

21 Tudi zato so veliko pozornosti namenili svobodi medijev v drugih jugoslovanskih republikah, kamor so sodili prispevki o pritiskih na urednike in novinarje v zagrebškem Danasu, beograjskem Intervjuju in beograjski Dugi, seveda pa tudi o pritiskih na urednike in novinarje slovenskih časopisov, denimo Teleksa, Tribune in Katedre, pri čemer so podporo njihovim stališčem izražali tudi z objavo prispevkov, ki jih v teh revijah zaradi cenzure ali zaplomb niso smeli objaviti.

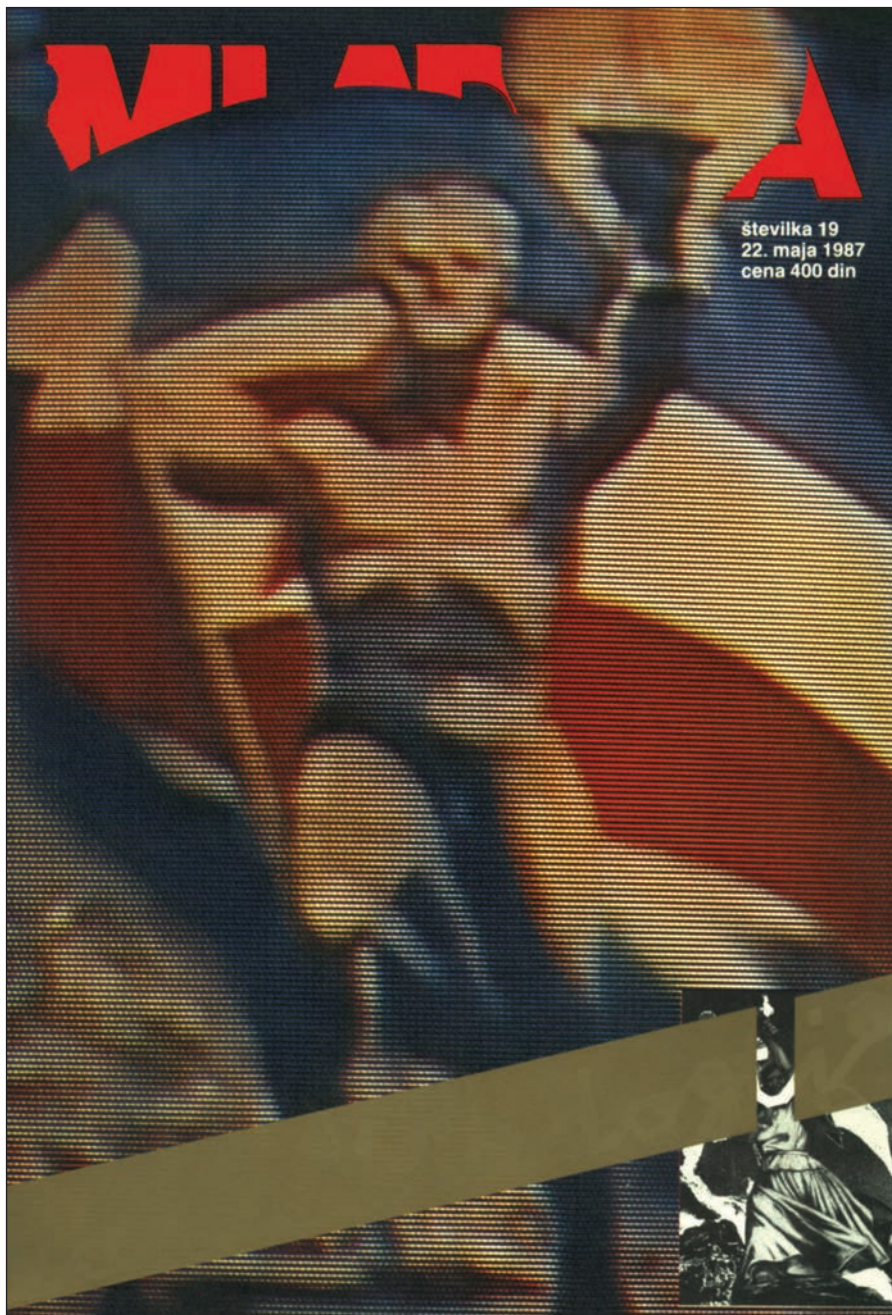
omogočilo vse bolj kritične intervencije v kompleksno jugoslovansko, politično, ekonomsko, kulturno in seveda vojaško sfero, kar je v letu 1988 kulminiralo v prispevkih o privilegijih in ravnanju jugoslovanske partijske in vojaške elite in z njima povezano prodajanje orožja na svetovna krizna žarišča, zlasti seveda v države t. i. Tretjega sveta.²² Ta proces kritičnega in intenzivnega »presteljevanja« jugoslovanskega političnega in družbeno-ekonomskega diskurza s premišljeno zasnovanimi raziskovalnimi prispevki, z neizprosno satiro, a tudi z novimi teorijami demokracije, podprtimi z mirovniškimi, okoljevarstvenimi pobudami in zahtevami za afirmacijo posameznikovih (!) pravic, je sprožil postopno »evakuacijo« zaukazanega jugoslovanstva, vendar ne tudi tistih pojmovanj jugoslovanstva, ki zadevajo oblikovanje specifičnih vezi, ki so se v »svetu življenja« oblikovale med prebivalci iz nekdanjih republik.

AFERA »ŠTAFETA MLADOSTI« KOT EPISTEMSKI REZ V INTERPRETACIJI PRETEKLOSTI

Če je Mladina do tedaj odpirala zamolčane in neprijetne teme iz jugoslovanske in slovenske polpretekle zgodovine tudi z namenom »demokratizacije« njihovega razumevanja, je t. i. »plakarna afera«, zlasti pa refleksije o njej v Mladini, bila epistemski rez v interpretaciji polpretekle zgodovine. Afera je danes percipirana kot eden izmed prvih simptomov v rušenju jugoslovanske mitologije »bratstva in enotnosti«, vendar naša analiza kaže, da je v refleksiji zapisov Mladine bolj kot jugoslovansko zgodovino zadevala spremembe v (samo)razumevanju slovenstva. Celotno afero, če na kratko obnovimo, je sprožil plakat za »štafeto mladosti«,²³ ki ga je na povabilo ZSMS ustvaril studio Novi kolektivizem, ki je bil kot del Neue Slovenische Kunst (NSK) eno izmed ključnih avantgardnih gibanj v osemdesetih letih. Umetniki so izdelali grandiozni plakat mladeniča s štafetno palico, vendar zamolčali, da so za njegovo podlago uporabili sliko *Tretji rajh – alegorija herojstva* Richarda Kleina iz leta 1936. Afera je izbruhnila konec februarja leta 1987, ko je Politika na osnovi opozorila – sicer nikoli identificiranega – inženirja Nikole Grujića, ki naj bi podoba našel na 136. strani knjige *Od Sarajeva do Potsdama*, razkrila vir podobe (prim. Vurnik, 2005; Balažic, 2004; Kastelic, 2020).

-
- 22 Poudariti je treba, kar kaže naša analiza, da so tri ključne tematike, ki zadevajo t. i. »napade na JLA« – prodajanje orožja ali posredovanje pri prodaji (»Mamula go home«, Mladina, 12. 2. 1988, št. 6); privilegiji partijske in vojaške elite (gradnja vile v Lovrenu pri Opatiji za zveznega sekretarja za obrambo Branka Mamulo in vil za partijske vodje v bosanskem Neumu; Mladina, 19. 2. 1988, št. 7: Pozor!!!, 12); možnost vojaškega udara v Jugoslaviji (umaknjen članek »Noč dolgih nožev«) – v Mladini naslavljali v uvodnikih, kolumnah, svoje ugotovitve pa podkrepili z večmesečnimi serijami raziskovalnih prispevkov, tudi z reportažami, v primeru afere s prodajanjem orožja tudi iz Etiopije.
- 23 Štafeta mladosti, ki se je od leta 1945 praznovala 25. maja, ob rojstnem dnevu predsednika Josipa Broza Tita, je bila, temelječa na kultu Tita, ena izmed najpomembnejših manifestacij »bratstva in enotnosti« in jugoslovanstva. Do Titove smrti v letu 1980 si nihče ni upal nasprotovati slovesnostim, ki so vključevale predajo štafetne palice »od Vardarja do Triglav«. Po njegovi smrti in zaostitvi krize je bilo vse več dvomov v smiselno izvajanje tega rituala.

Slika 6: Naslovnica Mladine na notranjih straneh, 22. maj 1987 (Novi kolektivizem).

Mladina je sicer že prej, zlasti ob koncu leta 1986, objavila niz kritičnih člankov do »štafete mladosti«, v katerih je zagovarjala končanje »preživetega rituala«, pri čemer je svoj poziv utemeljevala z ekonomskimi (razsipnost), ideološkimi (konflikt, ne pa enotnost lahko ustvari napredek) in zgodovinskimi (reakcionarnost zgodovinskih spektaklov) razlogi. Za avtorje prispevka je bila štafeta mladosti anahronistični ritual, ki ne naslavlja ključnih problemov jugoslovanske stvarnosti.²⁴ Prav nevarnost nekritičnega ohranjanja anahronističnih ritualov, ki izvira iz monolitnega razumevanja polpretekle zgodovine, je v plakatu izpostavil Novi kolektivizem. V zapisu, ki ga je objavila tudi Mladina, so avtorji plakata priznali, da so uporabili nacistični plakat, vendar kot pavšalne odločno zavrnili vse tiste interpretacije njihovega dela, ki so v njem videli »žaljenje boja jugoslovanskih narodov in narodnosti proti fašizmu«. Tovrstno, provokativno kontrapunktiranje simbolov, ki zahteva od gledalca »zavest, zrelost in moralno sodelovanje«, so namreč uporabili zato, »ker mladina mora govoriti o travmah preteklosti, če hoče govoriti o svoji prihodnosti«. Poudarili so, da sta se bratstvo in enotnost konstituirala na osvobajanju od terorja fašizma, mladina pa je bila vzgojena na ideji, da se travma fašizma ne sme pozabiti, »kajti pozabljanje omogoča ponavljanje zgodovine«. Mladenič na plakatu je v tem smislu postavljen v dinamično razmerje s simboli, ki ga na ta način osvobajajo in očiščujejo vseh mračnih sil fašizma, stalinizma in dogmatizma. »Ta način daje možnost, da mladina odkrito spregovori o travmi vsakršne represije, jo prevrednoti in uniči.«²⁵ Takšna apropiacija polpretekle zgodovine in drugačna naslovitev travm, ki izvirajo iz nje, je izrazito napredna, saj ohranja polpreteklo zgodovino in spomine »žive«, tudi v smislu omenjenih Norajevih tez o ohranitvi »krajev spomina« kot navzočnost preteklega, obenem pa, utemeljena na etičnih vidikih, ne pristaja na postmoderno relativizacijo v smislu enako(vredno)sti interpretacij preteklosti.

Večina Mladininih komentatorjev je sicer celotno afero interpretirala z vidika demokratične pravice do svobode izražanja, zlasti seveda v odnosu do 133. člena. Med njimi izstopa peticija Klic k razumu, v katerem širok nabor intelektualcev in intelektualk poudarja, da so negativni odzivi na plakat s strani oblasti in tudi dobršnega dela jugoslovanskih medijev še en pokazatelj, da kulture dialoga v tedanji Jugoslaviji ni moč udejanjiti. Retoriko v pismu so zaostriili s poudarkom, da »gonja o domnevni fašističnosti predloga plakata [...] vsebuje elemente, ki so strukturno sorodni elementom fašističnih političnih mobilizacij in organizacijo fašističnega govora« in jo primerjali z obsodbami drugih demokratičnih pobud v tistem obdobju: pobude za razvoj civilne družbe, ukinitve smrtne kazni, za odpravo 133. člena KZ SFRJ, tudi proti ustanovitvi t. i. fonda solidarnosti (novinarjev). Po njihovem mnenju se prav zaradi nepripravljenosti na resno spoprijemanje z vsemi temi pobudami jugoslovanske družbe zapletajo v iracionalizme vseh vrst: spodbujanje nacionalizmov, sejanje razdora v državi in družbi, kar vodi v demoralizacijo

24 Mladina, 21. 12. 1986 (št. 42), 9–10.

25 Mladina, 5. 3. 1987 (št. 9), 6.

in rušitev pravnega sistema.²⁶ Tudi govorniki na okrogli mizi na to temo, o kateri je Mladina tedaj pripravila obsežno poročilo, so izpostavljali zlasti tiste vidike afere, ki zadevajo pravico do svobode govora, in s poudarkom, da lahko plakatno afero premaga le vsebina nove pobude za demokratizacijo.²⁷ Enako stališče je zagovarjal tudi sociolog Tomaž Mastnak, ki je še izpostavil, da so v »novi konstelaciji družbenih in političnih bojov na eni strani sile demokracije in razuma, na drugi strani pa totalitarizma in iracionalizma«. Po njegovem je bil v tedanjih razmerah zato boj za demokracijo tudi boj za »novo razsvetljenstvo« in »boj proti političnemu iracionalizmu«.²⁸

Drugačne poudarke sta v aferi in odzivih nanjo zaznala filozofa Mladen Dolar in Slavoj Žižek. Prvi je prispevku za Mladino – komentirajoč tudi tedaj v jugoslovanskem tisku zelo odmevno »morbidno bakanalijo« v Sarajevu, študentsko zabavo, opremljeno s fašističnim dekorjem (Balažic, 2004, 126–127) – izpostavil problem izvemanja simbolnih atributov fašizma ali nacizma, denimo kljukastega križa, iz družbeno-zgodovinskega konteksta. Tako se »fašizem ohranja in reproducira predvsem kot travma, ki je ni mogoče analizirati,« zapiše in zavrne očitke, da je vzrok pri mladih, ki rokujejo s temi simboli, le pozaba, temveč, nasprotno, izpričuje »zahtevo po zgodovinskem spominu, ki bi se ne opiral na stalno reproduciranje nereflektirane travme«.²⁹ Svojo tezo o nezadostnosti »klicanja k razumu« v teh primerih je podkrepil z analizo filma Lili Marleen iz leta 1981, v katerem je režiser Rainer Werner Fassbinder potenciral fašistične simbole, da bi razgalil njihovo pravo moč, kajti »zgodovinski spomin (nas) uči, da lahko klici k razumu proizvedejo tudi nasprotno učinke v naslovitvi določenih problemov«. Prav ta vprašanja po Dolarju naslavljajo v svojih delih Laibach, Scipioni, Irwin, nasploh Neue Slovenische Kunst.³⁰ Še odločnejše je nekaj številka zatem Slavoj Žižek zavrnil tiste interpretacije afere, ki so plakati – tudi vsebinsko – povezovali z demokratizacijo družbe in na tej osnovi »kolegialno« podporo avtorjem plakata. Poudaril je, da je teza, da NSK po svoje, na specifično-umetniški način prispeva k demokratizaciji naše družbe, k razširitvi prostora civilne družbe, k večji samostojnosti in refleksiji družbenih subjektov, očiten absurd. »Že na neposredno-izkustveni ravni čutimo, da 'ne gre za to',« je zapisal Žižek in nadaljeval Dolarjevo psihoanalitično utemeljevanje afere NSK z dopolnitvijo, da se umetniška skupina NSK z manipulacijo v polju različnih fantazem, s katerimi si »neka skupnost organizira specifične načine uživanja«, izogne lastni interpretaciji. »Kaj namreč dela NSK? Pravzaprav nenehno isto: uprizarja temeljne fantazme, fantazmatske mite, konstrukte, na katerih temelji naša nacionalna identifikacija«, vendar tako, da nam »skozi celo vrsto potujitvenih postopkov [...] omogoči zavzeti distanco do njih«. Po

26 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Klic k razumu, 1.

27 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Tvoj je vstajenja dan (okrogla miza o plakadni aferi), 8–13.

28 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike, 10.

29 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Mladen Dolar: Psihoanaliza na oblasti: O fašizmu, marksizmu in aferi s plakatom, 8.

30 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Mladen Dolar: Wie Einst, Lili Marlen, 9–10.

njegovem mnenju nam NSK da videti »pred-ideološko« oz. »pod-ideološko« podlago, to tezo pa je Žižek v kasnejših tekstih razvil z uvedbo koncepta nadidentifikacije in s podrobnejšimi analizami umetniških postopkov NSK, ki zadevajo dekonstrukcijo označevalnih mehanizmov (prim. Čufar, 2018, 41–42). Zato po njem ni dovolj ostati v razsvetljenskem polju, treba se je odzvati na nelagodje, ki ga sproža umetnost NSK.³¹

Čeprav je imel Mastnak v svojem odzivu, da takšen poziv ne more vsebovati »realne« politične geste,³² verjetno prav, pa so bile ravno tovrstne analize subliminalnega vplivanja (jugoslovanske) oblasti na dogajanje v državi tista varovala, ki so, čeprav takrat v splošni javnosti verjetno percipirane kot digresije, vsaj slovensko družbo na »prehodu« obvarovala pred oblikovanjem/izumljanjem nove nacionalne fantazme/mitologije. Ključno vlogo v oblikovanju teh (umetniških) opozoril, ki so bila v Mladini zlasti v Žižkovih prispevkih skrbno reflektirana, so imele vse članice NSK, poleg Novega kolektivizma torej še gledališče Sester Scipion Nasice z legendarno predstavo Krst pod Triglavom v letu 1986 in seveda glasbena skupina Laibach. Do podobnega sklepa je prišla tudi Polona Balantič, ki je to vprašanje raziskala na osnovi hipoteze Alexeia Monroea v knjigi Pluralni monolit, da je »Laibachovo manipuliranje s slovenskimi narodnimi arhetipi nemara vplivalo na to, da se v Sloveniji ni pojavil očiten nacionalističen ekstremizem, in sicer prav zaradi povezovanja takšnega pojava s tako spornim pojavom, kot je Laibach« (Monroe, 2003, 176). Laibach so namreč v svojih umetniških projektih sistematično »uprizarjali« jugoslovanske, zlasti pa slovenske mite, vendar tako, da so jim korak za korakom odtegovali izvorno vsebino in jo v svoji glasbi, s svojim videzom in pristopom postavljali v nove kontekste. Z navezavo na analizo mitov Rolanda Barthesa avtorica zapiše, da so »Laibachi vlogo mitologov, lovcev na mite, ki konstituirajo družbeni red, odigrali kot drugotni tvorci mita. Mite so razkrivali z rekapitulacijo – poustvarili so jih v njihovi skrajni obliki in jih tako naredili vidne in slišne« (Balantič, 2006, 27), kar je ključnega pomena ob prehodih, »motnjah«, ki terjajo preoblikovanje skupnostnega diskurza. Takrat, ob kriznih situacijah, se pokaže, da je »zgodovina radikalno kontingenten, 'odprt' proces«, saj se takrat »razkroji simbolni univerzum, ki je družbi podeljeval ideološko kohezijo: takrat je odvisno od radikalno kontingentne simbolne operacije, kateri diskurz bo 'prešil' celotno polje in prevzel hegemono vlogo« (Žižek, 1987, 175–176).

ENOTNOST V PLURALNOSTI: FORMULA SLOVENSKEGA DRUŽBENO-INTEGRATIVNEGA DISKURZA?

Stefano Lusa ima le deloma prav z že omenjeno trditvijo, da je »demokratizacija potekala v civilni družbi, premisleki o narodu pa drugje«. Domicil slednjih je bil v razširjenem krogu Nove revije, vendar so bili pisci Mladine pozorni, tudi kritični zlasti do poskusov uvedbe etnocentričnega modela v procesih preoblikovanja

31 Mladina, 3. 4. 1987 (št. 13): Slavoj Žižek: Pismo od daleč, 11–12.

32 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike, 10.

slovenske družbe in politike. Vlado Miheljak je v komentarju Gradiva za slovensko ustavo, ki ga je v letu 1988 pripravilo Društvo slovenskih pisateljev oziroma njegova Ustavna komisija upravnega odbora, opozarjal, da so pisci alternativne ustave padli na isti točki, ki so ji očitali jugoslovanski ustavi: vsebovanje političnega programa. Namesto da bi »ustavo kar se le da 'razideologizirali', jo očistili ideološkega balasta«, so po njegovem mnenju ideološko matrico NOB, na kateri je bila utemeljena jugoslovanska ustava, z relevanco slovenske ideologije in njenih mitoloških vsebin razširili – z raznimi knezi Kocljji, generali Maistri, protigermanskimi in protikrščanskimi upori, koncipiranjem slovenskega narodnega programa, ne samo skozi Sperans,³³ ampak tudi skozi Kreka, skozi tradicijo slovenske socialne demokracije – na celotni narodov zgodovinski spomin. »In tu je temeljna napaka in zmeta: ideološkosti stare ustave ne odpravljamo zato, da njeno mitologijo zgolj razširimo, ampak tako, da jo 'razkrečimo' (kot to nekje obsceno imenuje Žižek) in razenobejimo naenkrat.« Po njegovem mnenju takšno etnocentristično pojmovanje nacije favorizira koncept organske skupnosti (predružbena Gemeinschaft),³⁴ kar ne more biti primerno okolje za sodobni koncept nacije, kjer pravice in dolžnosti ne izhajajo iz pripadnosti kulturnemu narodu, temveč iz inkluzivnega koncepta, ki temelji na državljskih pravicah. Kasnejši razvoj dogodkov izpričuje, da se ta verzija slovenstva sicer ni udejanjila, temveč se je – vsaj v devetdesetih letih s »tehnicistično« vladavino Janeza Drnovška – uveljavilo pojmovanje nacije, kakršnega je v prispevkih za Novo revijo zagovarjal zlasti France Bučar; torej nacije kot »interesne skupnosti«, utemeljene na logiki učinkovitosti in produktivnosti družbe, pripravljene na interesnih osnovah sodelovati v novih zvezah (Kovačič & Kuzmanić, 2004). Odmeve teh idej, zlasti v letu 1989, sicer lahko zasledimo tudi v Mladini, ko je začejala namenjati prostor piscem Nove Revije, Francetu Bučarju, Spomenki Hribar, tudi Petru Jambreku in Dimitriju Ruplu, zlasti pa v obsežnejših predstavitvah ustroja in delovanja Evropske skupnosti, ki je bila tedaj s fokusom le na ekonomskih razsežnostih povezovanja percipirana, v primerjavi z vso ideološko in drugo »navlakom« jugoslovanstva, kot razbremenjujoča entiteta.

Lusa ima v omenjeni tezi le deloma prav tudi zato, ker je Mladina, zlasti v letih pred ustanovitvijo Odbora, posebno skrb namenjala ohranjanju pluralističnega pristopa v odnosu do tedanjih pozivov k enotnosti, bodisi v okviru jugoslovanske bodisi slovenske družbe, zavedajoč se obenem, kar je tedaj poudarjal zlasti Žižek, da demokracija ne more biti omejena le na – če povemo v sodobni politični terminologiji – postopkovno raven, temveč za svoje polno delovanje potrebuje tudi substancialni »presežek«, nekaj, kar združuje skupnost onkraj le racionalističnih premis. V odnosu do teh premislekov je brati zapise Mladininih komentatorjev o »krekovstvu« oziroma vlogi Janeza Evangelista Kreka, kar je bilo jeseni 1987 – ob osemdesetletnici njegove smrti – v fokusu javnih razprav. Tedaj sta dva Mladinina kolumnista v afirmiranju krekovstva, torej okrepitevi ene

33 Eden izmed psevdonimov Edvarda Kardelja.

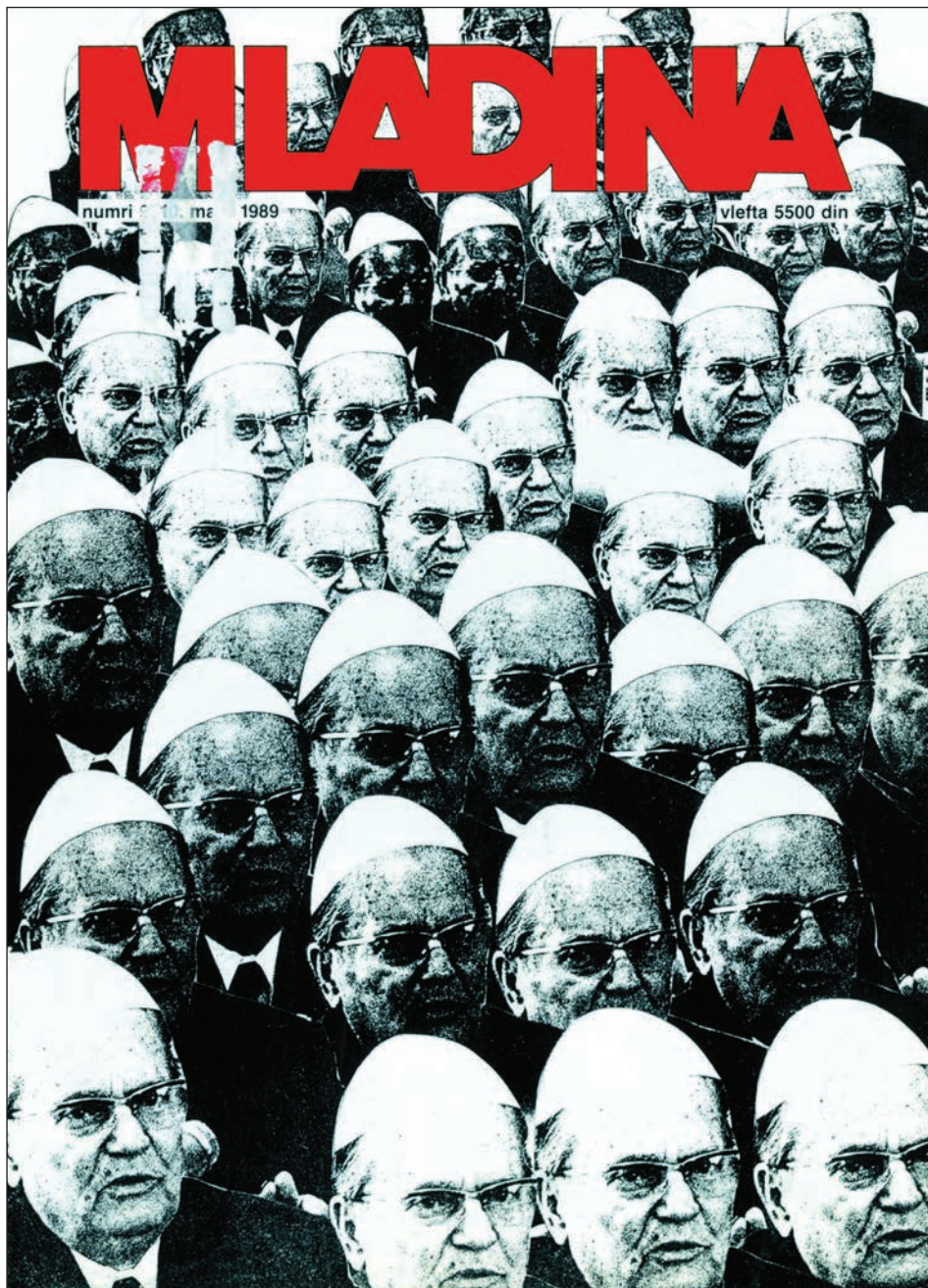
34 Mladina, 27. 5. 1988 (št. 21): Vlado Miheljak: Ustava in slovenstvo, 25.

izmed referenčnih točk slovenstva, zaznala poskuse ZKS v afirmiranju novega povezovalnega diskurza slovenstva. Janez Janša je v prispevku – povedno naslovljenem z Dolomitska sprava II – prizadevanja ZKS v odnosu do krekovstva ocenil kot poskuse, da bi v razmerah, v katerih se zveza sooča z osipom članstva, poenotili, mobilizirali članstvo tudi onkraj siceršnjih ideoloških in drugih razlik. Medtem ko je »srbski partijski vrh uspešno zaigral na kosovsko karto (drugo vprašanje je, kako umazana je ta igra)«, se je v Sloveniji po zadnjem kongresu ZKS v letu 1986 raznesel »glas o partijski prenovi«. Po njegovem mnenju je bilo zato veliko besed namenjenih demokraciji in svobodi mišljenja, vendar se je izkazalo, da naj bi prenova partije pomenila vrnitev nazaj na tisto točko, ki jo je začrtala Dolomitska izjava, ki je bila po njegovem mnenju »skrajna, zadnja, za partijo še sprejemljiva točka«, pri čemer bi mesto krščanskih socialistov v »trojici«³⁵ nadomestil za partijo bolj sprejemljivi povezovalni člen – Janez Evangelist Krek.³⁶ Tudi Slavoj Žižek je forsiranju krekovstva in oblikovanju »mita, da gre za obračun z dolgoletno ideološko-represivno pogojeno pozabo oziroma zamolčanjem«, in poudarjanju, da gre za »vsestransko razvito osebnost«, ki se je znala »povzdigniti nad meje svoje lastne ideologije« in se obrniti k »realnemu resničnemu življenju«, zaznal podobne poskuse poenotenja naroda. V svojem prispevku se je navezal na svojo tedaj svežo knjigo *Jezik, ideologija, Slovenci* (1987), v kateri je na petdesetih straneh argumentiral, da je »Krekova ideologija igrala ključno vlogo pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete in kje jo zaznamuje še danes (korporativno pojmovano samoupravljanje itd.)«, vendar je v njej izpostavil tudi Krekovo neprijetno plat – izpričani antisemitizem. Res je sicer, da je v obdobju pred 1. svetovno vojno antisemitizem »odlikoval« mnoge izmed narodnobuditeljskih katoliških duhovnikov in intelektualcev, vendar je pomembna Žižkova ugotovitev, da v Krekovem primeru ta »nikakor ni le drobni, naključni madež plemenite socialne misli Kreka, marveč njen nujni strukturni element. Če ga odštejemo, se celotna zgradba zruši.« Zato po njegovem ni prava skrivnost v tem, »zakaj je bil Krek doslej zamolčan, marveč nasprotno, zakaj so boljševisko-komunistični teoretiki navzlic temu, da pri njem najdemo razdelano desno-populistično korporativno-fašistično misel, njegovo vlogo zmerom pozitivno ocenjevali«. Žižka je najbolj skrbelo, da se z reaktualizacijo Kreka »pripravlja teren za 'zgodovinski kompromis' ZK z desno-populistično anti-demokratsko strujo 'civilne družbe', tj. pripravlja se teren za slovensko različico tega, do česar je nedavno prišlo v Srbiji«, kjer so rezultat zmage trde politike do Kosova, ki jo je posebljal Slobodan Milošević, nad mehkejšo Ivana Stambolića prikazali kot enotnost, a brez njene vsebinske podlage. Po njegovem mnenju se največja nevarnost skriva ravno v teh nekritičnih konstruktih, na videz čisto formalističnih, ki so (za vsako ceno) namenjene ideološkemu poenotenju, pri »čemer mora

35 Dolomitsko izjavo o enotnosti Osvobodilne fronte so 28. februarja 1943 na Babni gori nad Dvorom podpisale Komunistična partija Slovenije, Sokolstvo in krščansko-socialistična skupina.

36 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Janez Janša: Dolomitska izjava II, 5.

Slika 7: Naslovnica Mladine, 10. maj 1989 (Ranko Novak).

vsebina tega formalizma kajpada ostati prikrita: pakt (partijske) 'trde roke' z desno-populističnim nacionalizmom. Naslednji korak je le še ustvarjanje izrednega stanja, kaotičnega, neobvladljivega stanja, ki bo zahtevala Trdo roko Rešitelja.« V takšnih primerih, opozarja Žižek, ne zadošča le racionalistično svariti pred prepuščanjem strastem, pozivati k zadržanosti in mirnim živcem, saj pred sabo nimamo »nikakršnih strastnežev, ki gredo 'do kraja', temveč zlomljene, blokirane individuumе, ki se jim nacionalistični bes kaže kot edina pot«. ³⁷

Tedanje imperativе k poenotenju je v politično-ekonomskem kontekstu jugoslovanske družbe v Mladini reflektiral tudi kolumnist Miha Kovač. V svojem razmišljanju jih je v kontekstu kritik, da naj bi jugoslovanski narodi vsak s svojo vizijo razvoja ukini enotno tržišče in s tem uničili jugoslovansko gospodarstvo, primerjal s »črnomagijskim zarotitvenim obrazcem« s ciljem obnove skupnega ekonomskega prostora. Z navezavo na dve v takratnem jugoslovanskem prostoru uveljavljeni pojmovanji demokracije – formalno (zahodno buržoazno) in »resnično« politično in ekonomsko demokracijo (jugoslovansko samoupravljanje) – je poudaril, da je v prvi, utemeljeni na državljanskem principu, zagotovljena politična in kulturna različnost, pogoj za uveljavitev druge pa je teza, da v socializmu ni izključujočih interesov, saj se lahko ljudje menda o vsem dogovorijo na različnih ravneh političnega in ekonomskega življenja. ³⁸ Po Kovaču je zaradi splošne krize samoupravni koncept implodiral, kot alternativa razredni enotnosti pa se je ponudil nacionalizem, ki se je uveljavil le kot zrcalna slika istega izhodiščnega problema, saj je predpogoj obeh konceptov ideološka monolitnost. Zavzel se je za izstop iz teh matric. ³⁹ Kakorkoli, povedno je, kar je z distanco skoraj 30 let zapisal Tomaž Mastnak, da je kar nekaj »zgodovinske tragike bilo v tem, da je prav tisti element jugoslovanskega socializma, ki bi v takratnem času demokratične evforije moral govoriti njemu v prid, namreč njegova demokratičnost, postal njegova ranljiva točka« (Mastnak, 2018, 23).

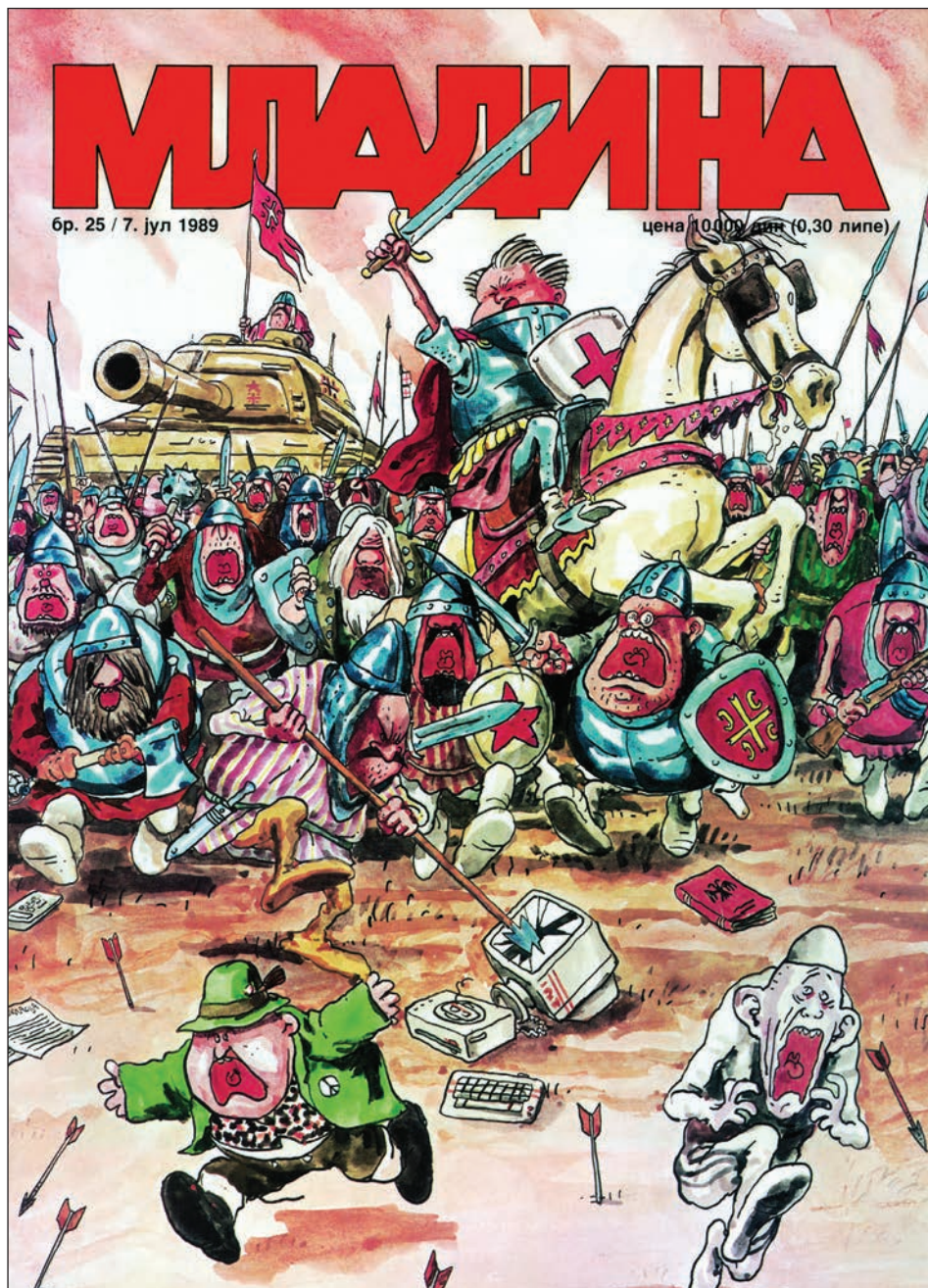
Članek Mihe Kovača je bil objavljen v maju 1988, le nekaj tednov pred tem, ko je bil v aferi JBTZ kot prvi izmed četverice aretiran Janez Janša. S tem dogajanjem, zlasti z ustanovitvijo Odbora za človekove pravice teden zatem, sta se fokus in angažma slovenske javnosti – tudi Mladine – z jugoslovanske povsem preobrnila na slovensko perspektivo. V ospredje javnega premisleka so vstopile pravica do samoodločbe, evropske tematike in razvoj, vendar z zavedanjem, da

37 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Slavoj Žižek: Krekovstvo: Ko Slobodan in Janez skupaj zakoračita ..., 12.

38 Namen jugoslovanskega koncepta samoupravnega socializma je bil zagotoviti, da bi delavci dejansko sodelovali pri upravljanju podjetij in države. V ta namen je bil uveden piramidalni sistem, zgrajen iz delegatov in delegacij, ki so imeli mandat s preklicem. Na gospodarskem področju je to pomenilo zagotoviti, da bi tržne zakonitosti nadomestili s samoupravnimi sporazumi med podjetji. Z njimi so podjetja morala – podobno kot velja danes v zdrugetah ali v drugih oblikah ekonomske demokracije – usklajevati deleže pri dobičku, pravice in odgovornosti. Edvard Kardelj, oče tega koncepta, je v delu Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja (1979) v tem smislu govoril o pluralizmu samoupravnih interesov in o tekmovalnosti med programi, ki pa morajo ostati znotraj socializma. Jugoslovansko samoupravljanje je bilo eksperiment, ki je navdihoval mnoge, tudi skandinavske družbe, vendar ni zares zaživel, saj je vseboval le malo spodbud za dvig konkurenčnosti (Lusa, 2012, 35–37).

39 Mladina, 6. 5. 1988 (št. 18): Miha Kovač: Divided we stand, united we fall, 8.

Slika 8: Naslovnica Mladine, 10. julij 1989 (Tomaž Lavrič).

dokler ne bo nasprotnik – realsocialistični totalitaristi, ki ga je posebljala JLA – zlomljen, pomeni vsako govoričenje o »prehodu v postindustrijsko družbo« sanjarjenje, ki le podaljšuje obstoječo agonijo.⁴⁰ Ustanovitev Odbora in njegovo delovanje je povsem spremenilo koordinate v angažmaju slovenske javnosti. Če je v letih pred njegovo ustanovitvijo potekala intenzivna teoretična razprava o demokratizaciji ter starih in novih vsebinah slovenskega družbeno-integrativnega diskurza, tudi o »krajih spomina« kot njegovih referenčnih točkah, je zdaj prišlo do poenotenja, vendar brez vsebinske podlage, razen na zahtevi za odcepitev od Jugoslavije in pravici do odločanja o lastni prihodnosti. Zagotovo je tudi zato, ker so se kazali obrisi možnih vsebin nove države, tudi ekskluzivističnih, Žižek poudarjal, da se mora Odbor kot gibanje diferencirati, saj so v njem prevzele primat nacionalne sile. Le tako bi lahko po njegovem mnenju v tedanjih političnih razmerah, ki so ga zaznamovale sile *statusa quo*, osredotočene na JLA, miloševićevski populizem in slovenski pluralizem, slovenska pot iz socializma lahko potekala po mirni poti, torej brez poenotenja na etnocentristični osnovi, a s predpogojem, da tudi slovenski liberalni oblastniki sprevidijo, da se morajo distancirati od realsocialističnih sil (v sebi).⁴¹

Ta proces prehoda je bil seveda kompleksen, vendar bi se v tedanjem idejnem političnem pluralizmu težko udeležil brez ključnega premika v samorazumevanju slovenstva k njegovim evropskim vsebinam in Evropski skupnosti. V tej evropski perspektivi je »socializem postal 'posebnost', ki je Slovenijo odtujila od 'sveta'. Ta retorika pa ni pomenila nič drugega, kot da se je politično vodstvo odpovedalo enemu svetu in se odločilo za drugega,« zapiše Tomaž Mastnak. In podkrepi: »Potem ko je bila v Sloveniji 'bitka' za politični pluralizem idejno dobljena, je postala osrednja tema 'Evropa'.« (Mastnak, 2018, 27). Na tej osnovi pa se je – z vidika naše razprave – sprožil nov val spominjanja, odkrivanja, seveda tudi »izumljanja« in mitologiziranja slovenske identitete, največkrat v obliki prisvajanja evropejstva, a tokrat pospešeno brez tistih varovalk, ki so bile v osemdesetih letih prejšnjega stoletja – kar zadeva moč in težo misli/besede – še uveljavljene.

NAMESTO ZAKLJUČKA: NOVA VPRAŠANJA

Omenjeni aspekti v procesu osamosvajanja, vztrajanje pri pluralizmu, obeti članstva v Evropski skupnosti in tehnicistična vladavina v poosamosvojitvenem desetletju so botrovali temu, da se je Sloveniji v procesih tranzicije v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami uspelo v dobršni meri izogniti mitologizaciji družbeno-integrativnega diskurza. Z drugimi besedami: ohranjanje zgolj formalistične enotnosti v teh procesih je suspendirala tendence, ki so bile v poskusih kulturalističnega in duhovno-zgodovinskega esencializiranja slovenstva vsekakor prisotne tudi v slovenski družbi. Naša analiza je pokazala, da so imeli v tem oziru

40 Mladina, 8. 7. 1988 (št. 28): Slavoj Žižek: Povej mi, kaj misliš o Odboru, in povem ti, kdo si!, Mladina, 11.

41 Mladina, 1. 9. 1989 (št. 29): Slavoj Žižek: Kučan, zgleduj se po Jaruzelskem, 13.

liberalni mediji, zlasti Mladina kot najodmevnejša med njimi, pomembno vlogo, saj so z demokratizacijo interpretacij polpretekle zgodovine, poglobljeno refleksijo o pasteh poenotenja na kulturalistični osnovi in tudi s poglobljenimi raziskovalnimi prispevki o nerešenem narodnostnem/nacionalnem vprašanju v nekdanji Jugoslaviji v *interregnumu* osemdesetih let (ob)varovali diskurz slovenstva pred retropijskimi zdrsi.

Po drugi strani pa liberalna misel, izpričana v Mladini in tudi drugih medijih, po »evakuaciji« jugoslovanstva ni ponudila stvarne alternative za oblikovanje tistega presežka, ki zadeva določitev substancialne vsebine slovenstva, nujnega za delovanje demokracije bodisi na nacionalni ali transnacionalni, evropski ravni. Tudi zato je Slovenija res postala »prazni označevalec«, ki kliče k označevanju, markiranju, osmišljanju. Vendar ključno vprašanje ni, kaj naj bi bila »združujoča« vsebina slovenstva, temveč, zakaj se – v primerjavi z drugimi posttranzicijskimi državami – upira tovrstnemu »poenotenju« in vztraja na delitvah in »ločevanju duhov« na eni strani in retoriki »sprave« na drugi.

Osemdeseta leta, kot triumf liberalne misli, so danes razumljena kot obdobje poenotenja, preseganja delitev, v resnici pa se je izkazalo, da so bila v tem oziru inovativen, v razsvetljenski paradigmi utemeljen poskus prenosa dilem družbeno-integrativnega diskurza slovenstva, ki izhajajo iz (predrazsvetljenske ali polpretekle) zgodovine slovenstva v matrico postrazsvetljenstva. Zaradi formalističnega poenotenja slovenstva ob koncu osemdesetih let ta prizadevanja sicer niso obrodila sadov. Vsekakor pa so s koncipiranjem pravih vprašanj spodbudila premislek o tem, da nemara ključni aspekt slovenstva ne zadeva njegove nezmožnosti preseganja delitev, marveč – paradoksalno – zmožnost vztrajanja pri delitvah kot tudi kreativnega mišljenja o enotnosti v neenotnosti.

SLOVENIA'S INDEPENDENCE THROUGH THE LENS OF THE CULTURAL
MEMORY: THE ROLE AND IMPACT OF THE WEEKLY MAGAZINE
MLADINA

Marjan HORVAT

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,
Čentur 1F, 6273 Marežice, Slovenia
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

SUMMARY

This paper analyzes the role of Mladina – a Slovenian weekly that entered the collective memory of the nation as an important actor in the processes of democratization and achieving independence – in terms of its contribution to the rearticulation of the Slovenian integrative discourse in the interregnum of the 1980s. By employing the theory of the cultural memory (Aleida Assmann, Todor Kuljić) the author analyzes all editions of Mladina published in the 1980s to examine the role of Mladina in the processes of democratizing interpretations of the Yugoslavian (recent) history, but also taking into account – in relation to Slovenian ‘sites of memory’ (Philippe Nora) – Mladina’s reflections of the possibilities and pitfalls of the unification of Sloveneness on essentialist foundations. The paper is based on the thesis that Mladina in the 1980s had indeed taken maverick role in the processes of democratization of Slovene society, but it entered the collective memory also due to establishing itself as an open forum in which the Slovenian ‘sites of memory’ were being reflected and transformed. Therefore, the author first analyzes the various approaches with which Mladina’s writers acquainted their readers with inconvenient, even silenced topics from Yugoslavian recent history, then focuses on the process of transforming the identification points of Sloveneness, as reflected in Mladina’s articles, which is further elaborated by an analysis of the discourses of unity and disunity within then Slovenian and Yugoslavian political and publish sphere. Since the situation in the 1980s also required from a liberal weekly such as Mladina to reflect upon the contents of integrative discourse, the author spirally connects his findings with the theses of those social theorists, who claim that nowadays problems with ‘self-image’ and collective memory in most of the Eastern European and Western Balkans countries – often taking forms of unresolved trauma – stem from the antagonistic as well as insufficiently reflected understanding of the relationship between democracy and identities in the societies of the 1980s. On this basis, in the conclusion the author addresses the theoretically challenging and topical question of the ability and disability of liberalism as a political philosophy in the reflection of those aspects of community discourse that are grounded in pre- or post-Enlightenment doctrines.

Keywords: Slovenia, 1980s, democratization, culture of remembrance, liberalism, media

VIRI IN LITERATURA

- Assmann, A. & L. Shortt (ur.) (2012):** *Memory and Political Change*. NY, Palgrave Macmillan.
- Assmann, A. (2020):** *Is Time out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*. Ithaca, Cornell University Press.
- Assmann, J. (2008):** *Communicative and Cultural Memory*. V: Erll, A. & A. Nünning (ur.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, Walter de Gruyter, 109–118.
- Bajt, V. (2011):** *Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthonia and the Venetic Theory*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 249–260.
- Bajt, V. (2017):** *The Post-communist Renegotiation of Slovenian National Symbols*. *Družboslovne razprave*, XXXIII, 85, 15–33.
- Balantič, P. (2006):** *Mitološki diskurz pri glasbeni skupini Laibach (diplomsko delo)*. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Balantic-Polona.PDF> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Balažič, M. (2004):** *Slovenska demokratična revolucija 1986–1988*. Ljubljana, Liberalna akademija.
- Čepič, Z. (ur.) (2010):** *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 2).
- Čepič, Z. (ur.) (2015):** *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 10).
- Cox, J. K. (2005):** *Slovenia: Evolving Loyalties*. New York, Routledge.
- Čufar, E. (2018):** *Uvod v NSK od Kapitala do kapitala. Neue Slovenische Kunst – dogodek zadnjega desetletja Jugoslavije*. V: Španjol, I. (ur.): *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana, Moderna galerija, 39–45.
- Dragović-Soso, J. (2002):** *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal & Kingston, McGill-Queen's University Press.
- Fink Hafner, D. (1992):** *Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije*. Ljubljana, Znanstvena knjižnica, Fakulteta za družbene vede.
- Gabrič, A. (2002):** *Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987*. *Zgodovinski časopis*, 56, 1, 199–221.
- Gabrič, A. (ur.) (2012):** *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 5).
- Halbwachs, M. (2001):** *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Horvat, K. (2020):** *Intervju z Robertom Botterijem*. Dostopno na: <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/intervju-tv/174722328> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Jerše, S. (2017):** *Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*. *Zgodovinski časopis*, 71 (155), 1–2, 246–267.
- Jogan, M. & Ž. Broder (2016):** *Samostojna Slovenija in kolektivni zgodovinski spomin*. *Teorija in praksa*, 53, posebna številka, 90–111.

- Kardelj, Edvard (1979):** Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana, ČGP Komunist.
- Kastelic, M. (2020):** Dan in štafeta mladosti od Titove smrti do ukinitve (1980–1987). *Retrospektive*, 3, 1, 58–90.
- Kolsto, P. (ur.) (2005):** *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London, Hurst & Company.
- Komel, M. (2009):** Proces proti četverici v Časopisu za kritiko znanosti – ko se osemdeseta prelevijo v devetdeseta. *Časopis za kritiko znanosti*, 37, 237, 166–175.
- Kos, J. (2004):** Verbalni delikt v Sloveniji v osemdesetih letih. *Nova revija*, 23, 271–271, 298–338.
- Koselleck, R. (2002):** *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, Stanford University Press.
- Kovačič, G. & Kuzmanič, T. (2004):** Pojmovanje države in nacije pri novorevijaških v osemdesetih letih. *Časopis za kritiko znanosti*, 32, 215/216, 245–265.
- Kuljič, T. (2012):** *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Lovšin, P., Mlakar, P. & I. Vidmar (ur.) (2002):** *Punk je bil prej*. Ljubljana, Cankarjeva založba in ROPOT.
- Lusa, S. (2010):** Slovenska demokratizacija v osemdesetih. V: Čepič, Z. (ur.): *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana, Inštitut za novjšo zgodovino (Zbirka Vpogledi; 2), 331–347.
- Lusa, S. (2012):** *Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana, Modrijan.
- Luthar, O. (ur.) (2017):** *Of Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist historiography between Democratization and New Politics of History*. New York, Central European University Press.
- Mastnak, T. (ur.) (1985):** *Socialistična civilna družba*. Ljubljana, Krt.
- Mastnak, T. (2018):** Čemu osemdeseta? V: Španjol, I. (ur.): *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana, Moderna galerija, 17–31.
- Mladina.** Ljubljana, glasilo ZSMS, 1980–1989.
- Mičič, A. (2004):** *Cenzura v tisku – Mladina in oblast od 1985 do osamosvojitve (diplomsko delo)*. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Micic-Aleksandar.PDF> (zadnji dostop: 30.01.2021).
- Monroe, A. (2003):** *Pluralni monolit: Laibach in NSK*. Ljubljana, Maska (zbirka Transformacije).
- Novak, B. (1991):** *Pavlihova frača*. Ljubljana, Magnolija.
- Nora, P. (1989):** *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26 (posebna številka: *Memory and Counter-Memory*), 7–24.
- Olsen, N. (2012):** *History in the Plural: An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. New York, Berghahn Books.

- Patterson, H. P. (2000):** The East is Read: the End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of Mladina. *East European Politics and Societies*, 14, 2, 411–459.
- Pelikan, E. (2006):** Vsi antikomunisti – vsi demokrati. V: Ferenc, M. & B. Petkovšek (ur.): Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev. Ljubljana, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, 273–283.
- Perica, V. & D. Gavrilović (2011):** Political Myths in the former Yugoslavia and Successor States. A Shared Narrative. Institute for Historical Justice and Reconciliation and Republic of Letters Publishing BV, Dordrecht, The Netherlands.
- Pušnik, M. (2017):** Media Memorial Discourses and Memory Struggles in Slovenia: Transforming Memories of the Second World War and Yugoslavia. *Memory Studies*, 12, 4, 433–450.
- Ramet, S. (1993):** Slovenia's Road to Democracy. *Europe-Asia Studies*, 45, 5, 869–886.
- Ramet, P. (2002):** Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević. Oxford, Westview Press.
- Repe, B. (1992):** Liberalizem v Sloveniji. Ljubljana, Borec.
- Repe, B. (2001):** Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Repe, B. (2002a):** Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana, Modrijan.
- Repe, B. (2002b):** Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Repe, B. (2006):** Mit in resničnost komunizma. V: Ferenc, M. & B. Petkovšek (ur.): Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev. Ljubljana, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, 285–302.
- Repe, B. (2008):** Podobnosti in razlike med slovenskim (jugoslovanskim) in vzhodnoevropskim tipom socializma. V: Troha N., Šom, M. & B. Balkovec (ur.): Evropski vplivi na slovensko družbo. Zbirka Zgodovinskega časopisa 35, 407–415.
- Španjol, I. (ur) (2018):** Osemdeseta. Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov. Ljubljana, Moderna galerija.
- Velikonja, M. (2012):** Preteklost v 26 slikah. Spremna beseda. V: Kuljić, T.: Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 9–11.
- Vodovnik, Ž. (2014):** Demokratizacija in nova družbena gibanja. Teorija in praksa, 51, 2–3, 415–433.
- Vurnik, B. (2005):** Med Marxom in punkom, Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990. Ljubljana, Modrijan.

- Zajc, M. (2015):** Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions. *Südosteuropäische Hefte*, 4, 1, 46–65.
- Zajc, M. (2017):** ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 1, 187–204.
- Žerdin, A. (1997):** Generali brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic. Ljubljana, Krtina.
- Žižek, S. (1987):** Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Žižek, S. (2006):** Defenders of the Faith. *New York Times* (2.3.), 11.
- Woodward, S. L. (1995):** Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War. Washington DC, The Brookings Institution.